

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ
ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

<https://doi.org/10.46630/bs.2.2026>

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој

Година XIII, број 2

Главни и одговорни уредник
Љубиша Митровић, професор емеритус

Уредници
Ема Миљковић Бојанић (историја и култура)
Милорад Божић (регионални развој и сарадња)
Драган Тодоровић (друштвена питања и социологија)

Секретар редакције
Ивана Божић Миљковић

Редакција
Зоран Арачки, Ненад Благојевић, Вихрен Бузов (Бугарска), Данијела
Гавриловић, Зоран Димић, Златко Жоглев (Македонија), Ана
Коцић, Александар Лучинеску (Румунија), Јордана Марковић,
Божо Милошевић, Весна Милтојевић, Борис Попиванов (Бугарска),
Данијела Поповић, Иван Цветановић, Урош Шуваковић

Савет
Председник: Горан Максимовић
Чланови: Невил С. Арачиге Дон (САД), Јован Базић, Никола
Божиловић, Вјекослав Бутиган, Зоран Видојевић, Срђан Вукадиновић
(Црна Гора), Владимир Вулетић, Николај Генов (Немачка), Петре
Георгиевски (Македонија), Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Жунић,
Ђокица Јовановић, Вјеран Катунарић (Хрватска), Јонут Којокару
(Румунија), Брацо Ковачевић (Босна и Херцеговина), Мирјана
Крстовић, Тодор Кулић, Горан Максимовић (председник Савета),
Љубинко Милосављевић, Петар-Емил Митев (Бугарска), Љубиша
Митровић, Павел Ољхов (Русија), Думитру Отовеску (Румунија),
Миливоје Павловић, Васил Проданов (Бугарска), Александар
Растовић, Предраг Симић, Драгана Стјепановић Захаријевић, Дарко
Танасковић, Синиша Таталовић (Хрватска), Абидин Темизер (Турска),
Сергеј Флере, Хараламбос Цекерис (Грчка), Иван Цвитковић (Босна и
Херцеговина), Валентин Шаленко (Русија)

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Година XIII/2

Ниш 2026.

BALKAN SYNTHESES

Journal for social issues, culture and regional development

Vol. XIII, Number 2

Editor-in-Chief

Ljubiša Mitrović, Professor Emeritus

Editors

Ema Miljković Bojanić (history and culture)

Milorad Božić (regional development and cooperation)

Dragan Todorović (social issues and sociology)

Technical Secretary

Ivana Božić Miljković

Editorial Staff

Zoran Aracki, Nenad Blagojević, Vihren Bouzov (Bulgaria), Danijela Gavrilović, Zoran Dimić, Zlatko Žoglev (Makedonija), Ana Kocić, Alexandar Luchinescu (Romania), Jordana Marković, Božo Milošević, Vesna Miltojević, Boris Popivanov (Bulgaria), Danijela Popović, Ivan Cvetanović, Uroš Šuvaković

Council

President: Goran Maksimović

Members: Neville S. Arachchige Don (USA), Jovan Bazić, Nikola Božilović, Vjekoslav Butigan, Zoran Vidojević, Srđan Vukadinović (Montenegro), Vladimir Vuletić, Nikolai Genov (Germany), Petre Georgievski (Macedonia), Dragoljub B. Đorđević, Dragan Žunić, Đokica Jovanović, Vjeran Katunarić (Croatia), Ionut Cojocaru (Romania), Braco Kovačević (Bosnia and Herzegovina), Mirjana Kristović, Todor Kuljić, Goran Maksimović (President of Council), Ljubinko Milosavljević, Petar-Emil Mitev (Bulgaria), Ljubiša Mitrović, Pavel Olhov (Russia), Dumitru Otovescu (Romania), Milivoje Pavlović, Vasil Prodanov (Bulgaria), Aleksandar Rastović, Predrag Simić, Dragana Stjepanović Zaharijevski, Darko Tanasković, Siniša Tatalović (Croatia), Abidin Temizer (Turkey), Sergej Flere (Slovenia), Charalambos Tzekeris (Grčka), Ivan Cvitković (Bosnia and Herzegovina), Valentin Shalenko (Russia)

University of Niš
Faculty of Philosophy

BALKAN SYNTHESES

JOURNAL FOR SOCIAL ISSUES, CULTURE
AND REGIONAL DEVELOPMENT

Vol. XIII, Number 2

Niš 2026.

САДРЖАЈ

РАДОВИ

Ivan Vitezović, Jonel Subić, Zoran Simonović MAX WEBER'S SOCIOLOGICAL APPROACH TO CONTEMPORARY AGRIBUSINESS: THE APPLICATION OF KEY TERMS (RATIONALIZATION, IRON CAGE, DISILLUSIONMENT) IN THE SOCIAL CONTEXT OF THE CONTEMPORARY AGE	9
---	---

Andrea Andrejević Panić, Aleksandar Kostić, Slobodan Cvetanović CO-EVOLUTION OF INNOVATION ECOSYSTEMS AND HYBRID ORGANIZATIONS	21
---	----

Milan Randelović, Aleksa Mitić THE OTTOMAN PRESS AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF EVERYDAY LIFE IN WESTERN RUMELIA: THE NEWSPAPER „TUNA GAZETESI/ DUNAV” (1865–1878)	41
---	----

Radmilo Košutić BALKANS – THE BRIDGE OF MONOTHEISTIC RELIGIONS	53
---	----

ТРИБИНА

УВОДНА РЕЧ	69
-------------------	----

Milan Vukomanović O SUSRETU TRADICIONALNE ROMSKE KULTURE I RELIGIOZNOSTI SA (NEO)PROTESTANTSKIM HRIŠĆANSTVOM U JUGOISTOČNOJ SRBIJI	71
--	----

Драгољуб Б. Ђорђевић ПЛАМЕНИ ЈЕЗИЦИ МЕЂУ РОМИМА	75
---	----

Aleksandra Đurić Milovanović RELIGIJA KAO NOVI OKVIR DRUŠTVENE SOLIDARNOSTI I PRIPADNOSTI	79
--	----

Vladimir Bakrač PROTESTANTIZACIJA ROMA – OTVARANJE NOVOG ISTRAŽIVAČKOG HORIZONTA	83
---	----

Магдалена Славкова 87
АНАЛИЗ НА РЕЛИГИОЗНИТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ
СРЕД РОМСКИТЕ ОБЩНОСТИ В ЮГОИЗТОЧНА
СЪРБИЯ

Ружица Цацаноска 91
ПРОМЕНАТА НА РЕЛИГИОЗНИОТ ИДЕНТИТЕТ НА
РОМИТЕ

Драган Тодоровић 99
РОМИ И ПРЕЛАЗАК НА ПРОТЕСТАНТИЗАМ –
РАЗЛОЗИ И ПОСЛЕДИЦЕ

ПРИКАЗИ

Ана Тасић 105
ОД НИШКЕ МАХАЛЕ ДО БАЛКАНСКЕ ЛЕГЕНДЕ:
ШАБАН БАЈРАМОВИЋ

Софија Трајковић 109
ЧОВЕК У САЈБЕР ПРОСТОРУ

Милан Јовић 115
НЕВИДЉИВИ ПОЈЕДИНЦИ ИЗМЕЋУ НЕФОРМАЛНЕ
ЕКОНОМИЈЕ
И СОЦИЈАЛНЕ ИСКЉУЧЕНОСТИ

Вања Милошевић 119
„ЈОШ УВЕК СМО ОВДЕ“: ДОМОРОДАЧКИ КОРЕНИ
АМЕРИЧКОГ СНА

Анастасија Николић 127
О МУЗИЧКОЈ ПРАКСИ РОМА U NIŠU

MAX WEBER'S SOCIOLOGICAL APPROACH TO CONTEMPORARY AGRIBUSINESS: THE APPLICATION OF KEY TERMS (RATIONALIZATION, IRON CAGE, DISILLUSIONMENT) IN THE SOCIAL CONTEXT OF THE CONTEMPORARY AGE

Summary

Max Weber's sociology does not belong only to history, as the work of one of the classics of sociology. The terms that originate from his sociological approach – rationalization, iron cage, disillusionment of the world, class, bureaucratization – are a very powerful analytical tool that can be used to understand social relations in contemporary agribusiness and today's global agricultural production. The importance of these terms lies primarily in the following: to show the mechanisms that govern social relations in agribusiness, to provide an understanding of the social consequences of such mechanisms, to anticipate possible negative effects, to shape a narrative, a discourse for the scientific consideration of the issue of food security and the countryside. Weber's key sociological insight relates to the rationalization of agricultural production, the process by which households focus on profit as the primary goal of their activity, thus abandoning the old business ethic of a patriarchal community. This insight serves as a reference in this paper on the basis of which modern agribusiness can be reconsidered. This paper is a contribution to connecting the old sociological concepts that belong to Weber as one of the classics of sociology, with the contemporary social reality of agribusiness, by referring to his works as references and to other scientific literature that deals with the application of his thought in the contemporary social context.

Key words: rationalization, bureaucratization, status group, iron cage.

INTRODUCTION

The concepts that originate from Weber's sociological approach can construct a language, an apparatus that can be used to understand the key issues of contemporary agribusiness: why does the principle of efficiency in agribusiness conflict with the principles of moral and economic sustain-

¹ vitezovicivan@gmail.com

ability, the so-called paradox of rationalization? With these concepts, it is possible to unravel the basic logic underlying social relations in modern agriculture: intensive production aimed at making money on as much yield as possible, which is managed through bureaucratic rationalized structures.

On a global scale, this trend can be observed today. All global value chains in agricultural production (meat, milk, soybean production) operate according to the same rationalization logic: the lowest possible costs, the higher the productivity and efficiency dictated by the decisions of large market players. Weber's notions help to understand this tendency not as a "deviation of capitalism" but as its essence, the way it functions in different temporal and contextual circumstances. Individuals can resist these tendencies, but the principle of competition, the imperatives of profit imposed by the market, exert structural pressure, which leaves it no choice to produce according to its own logic (independent of the system) without inflicting enormous economic damage on itself. These terms expose contemporary agribusiness as a structural framework that places the actors, who are part of its network, in certain predefined roles ("iron cage" – in Weber's terminology). Therein lies the paradox of "sustainability" within modern agribusiness – there is more and more talk about green, healthy agricultural production, while the activities of actors in agriculture are limited by the interests of profit and the pressure of competition. The metaphor of the "iron cage" can serve as an explanation for why, despite different narratives about environmental sustainability, some major results are not achieved. Weber's terminology helps to understand this problem not in a moralistic way, but in a scientific way as a structural contradiction, composed of different interests of different actors whose solution requires a long-term and systemic approach.

The strength of Weber's concepts is that they explain why getting out of this described situation is very difficult. The iron cage is imposed from the outside and dictates logic to all actors, even those who would behave differently under different conditions. Every, even the smallest farm, must keep records, be certified, be competitive in price, and therefore be part of a rationalized system in order to survive economically, and because of its comprehensiveness, understanding this process is very important for modern agribusiness.

The main goal of this paper is to deepen the analysis of Weber's concept of rationalization and its application to contemporary social relations in agribusiness, referring to references from his works and the literature of other authors dealing with his approach.

METHODOLOGY

The methodology of this paper relies on a qualitative, i.e. interpretative analysis of the content that is based on Weber's approach that emphasizes the understanding – "Verstehen" of social life. The most famous and primary texts by Weber were read: "Economy and Society", "Science as a Vocation", "Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism", "Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland", referring to key con-

cepts (rationalization, disillusionment of the world, iron cage, instrumental rationality, bureaucracy, class and social class) as references. Sources of secondary literature by authors dealing with Weber (the so-called “neo-Weberian approaches”) were also used.

Both inductive and deductive approaches were applied in the methodological approach: the general framework of analytics were the ideal types of Weber's concepts, and it was deductively investigated how they can encompass contemporary concrete phenomena in agribusiness, while the inductive procedure from concrete empirical cases abstracted the patterns that confirmed these concepts. In this way, analysis took a hermeneutic form: theory led to empiricism, and empiricism, in feedback, went back and pointed to theoretical concepts.

This approach made it possible to understand the key logic of the functioning of society, which is also present in the modern age, so that Weber's thought remains not just a history of the thought of a classic of sociology, but a current approach in contemporary social science that helps to understand today's world.

THE STARTING POINT AND THE KEY CONCEPT OF THE IRON CAGE OF RATIONALIZATION – “STAHLHARTES GEHÄUSE”

In his capital work “Economy and Society,” Weber defines rationalization as an action that is guided by the calculation of consequences, and thus means are selected according to the goal of efficiency (Weber 1978). Rationalization, in the context of the modern age, is for Weber an all-pervasive process in which action is shaped in accordance with efficiency, calculation, legal and legally established rules, leaving less and less space for tradition and magical understanding of the world (Weber, 1978).

Modern agribusiness is the result of this process in several ways:

1. Through focusing on the development of the so-called “smart village”, i.e. digital agriculture (working with drones, machines that have sensors and GPS, etc.) which enables more precise control of work in agriculture, yields and costs;

2. Through the standardization of the entire production process – production everywhere must be organized according to the same rules regardless of local geographical and cultural conditions. There is a tendency to turn farms into a bureaucratically managed factory for the production of meat, milk, vegetables, fruits, etc. All inputs, yields are computer-programmed, the work process is crushed into smaller tasks and strictly prescribed by rules. Animals and plants are thought of only within the framework of economic, instrumental rationality – how much yield they will give, how much will be earned from that yield, etc. Care for the ecosystem has been relegated to the background and

3. Through industrial and chemical production of food and seeds (GMOs, Monsanto, Bayer, etc.), which is a continuation of the process of standardization with the aim of increasing productivity as one of the goals of a rationalized market, capitalist economy. Trade in agricultural products takes place through digital platforms where everything is calculated.

These processes: production according to certain externally imposed rules and prices determined by global supply chains, the use of genetically modified foods, chemically produced seeds sold by large companies operating on a global scale are key features of the rationalization process in modern agricultural production. The word “coercion” is deliberately used to describe the process of rationalization as a reference to Weber's notion of an “iron cage” – participants in a market capitalist economy must obey its laws and tendencies, otherwise individual resistance would imply economic ruin (Weber 2002). The law of profit and competition imposes an imperative on market participants to compete according to the rules of a market economy, otherwise they remain excluded. Closely related to the concept of the iron cage is the concept of bureaucratization. Bureaucratization is necessary for the process of rationalization because it is the one that creates a hierarchy that introduces standardized procedures, rules, expertise, which ensures predictability, manageability, and minimization of risks (Weber, 1978).

To this end, modern social relations in agribusiness are completely bureaucratized:

1. The way they are managed through global supply chains and the management of large corporations: huge corporations in the field of agriculture operate internationally, their operations cross the borders of nation states;

2. Permits and certificates – these companies grant production permits, impose standards in production that market participants in agriculture must follow (provision of various documents, forms, use of specific fertilizers, pesticides, chemical preparations, etc.) and

3. Various subsidies and support through the funds of large international organizations, such as the EU. In order to receive assistance through EU funds, it is necessary to follow specific standards, possess specific characteristics, etc.

Bureaucratization is closely related to the iron cage, primarily because through the relations of the hierarchy it creates a dependency based on the division of labor, whereby individual market participants become anonymous, seen as a number that is more or less profitable in accordance with the logic of profit.

These processes do not remain only technical, but are also “transferred” to the sphere of values, the way of perception of modern man. Weber described this process as “Entzauberung der Welt,” or “disillusionment of the world” (Weber 1946). The word “disillusionment” refers to the process of “de-spelling,” that is, the introduction of the notion that the entire social world and nature are viewed as a resource, as a means, rather than as something that has any particular metaphysical meaning and meaning. Specifically in modern agribusiness, this would mean that farm animals are seen only as a biological resource that produces milk, meat, eggs, wool and not as a living being that is part of the household; To view the land as a terrain for productive production and high yields, and not as an ecosystem for nature, the soil it feeds, etc.; and forests and rivers as a source of inputs for productive production. In such a “dis-

joined” agriculture, the magical relationship (“the land as a mother”), the religious (the land as a heritage) and any other metaphysical relationship that has existed throughout history is lost, and in its place comes an instrumental rationality guided by the goal of profit.

Modern agribusiness is the embodiment of instrumental rationality in several of the following aspects according to which it operates:

1. *Each unit of production is measured and standardized* – profit is calculated per hectare; hours of work, yields all must be precisely calculated for predictability and

2. *Profit is the key and fundamental goal of modern agricultural production* – human and animal health, biodiversity are goals imposed by regulations that come mainly from the state or some supranational institution (such as the EU institution), but the primary goal of producers and companies is the highest possible economic profit.

Although the goals of such a process are rational from an economic point of view, they can also have some irrational consequences (the so-called “externalities” in economics). Land can be destroyed, water pollution can occur, people can be evicted from the countryside, etc.

Economic-rational calculation ignores these consequences because they are not part of the goal towards which it is directed. Today's debates about GMO foods, climate change, etc., can be interpreted precisely within the framework of Weber's presented terminology because their conflict is impossible to resolve within an approach that emphasizes only efficacy (Kalberg 1980).

Division of labor in modern agribusiness: Classes and classes

Such a hierarchical relationship, based on the division of labor under capitalism, also forms a specific class-layered structure of society:

1. At the top of this hierarchy are certainly international corporations as large market players. They issue certificates, set standards, set rules in the value chain;

2. Large agricultural producers – farmer. Mostly in Western European countries and the United States. These are wholesale manufacturers who hire workers, use modern agricultural machinery on large estates;

3. Small Farmers – Produce in their own homes. Due to the small size of the estate, they cannot significantly affect social relations in agriculture, but in terms of values, they certainly represent the antipode to global rationalized, corporate chains, given that they inherit the values of tradition, rural lifestyle, etc. and

4. Agricultural wage earners are the most vulnerable class with the weakest position in the market. Their position is unstable, given that they can only sell their labor on the estates of larger agricultural producers, landowners and means of production.

WEBER'S APPROACH TO AGRICULTURE: DIE VERHÄLTNISSE DER LANDARBEITER IM OSTELBISCHEN DEUTSCHLAND

An interesting fact about the topic of this paper is that Weber, before defining his theoretical system, dealt with the sociology of agrarian society. His study *Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland* (1892) is not well known, compared to his other works ("Economy and Society", "Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism") which are much more frequently quoted. However, for the purposes of this paper, this lesser-known work of his will be cited in order to show how it is relevant to modern agriculture today. In this work, Weber examines how the logic of the market economy destroys patriarchal relations on large Prussian estates, while turning seasonal workers into migrants with a vulnerable economic position, without protection (Weber 1892; Bendix 1960).

In this work, which is based on empirical research, the outlines of the concepts that he later formulates and that this paper deals with are visible: rationalization, bureaucratization, disappointment, iron cage.

The work was published in 1892 as a result of a survey commissioned by the Verein für Socialpolitik association, with the aim of solving the problem of the outflow of the German population from the east and the mass arrival of cheap Polish labor. It is about 3.000 questionnaires obtained on large estates east of the Elbe where the questions were related to working conditions, lifestyle, wages, and relations between landowners (the so-called "junkers") and wage workers (Weber 1892; Bendix 1960; Käsler 1988).

In this study, Weber described two types of workers:

Instleute – workers who are permanently inhabited. They signed a one-year contract with the landlords. And they were paid partly in money and partly in kind. They were included in the farm and thus had relative security (Weber 1892) and

Freie Arbeiter – seasonal wage workers, mostly Poles (the so-called "Sachsengänger"). Their contracts were short-term, they were paid exclusively in money, and they were completely unprotected and free in the sense that they could sell their labor power to the highest bidder (Weber 1892).

A key finding of Weber's analysis is this: Junkers, under the pressure of the world market and the price of grain, are increasingly replacing *Instleute* with seasonal workers from Poland because they can pay wages cheaper, owe no protection, and can more easily be fired (Weber 1892). Weber also noted another tendency, namely that the Junkers began to see themselves more and more as capitalist entrepreneurs who made decisions based on the principles of efficiency and productivity (Weber 1892). This, among other things, changes the traditional patriarchal order, because the Junkers, by transforming their role, lose the obligation to protect the *Instleute* who, due to the loss of their previous, traditionally established position, move to the west so as not to take on the role of the agricultural proletariat in their native land. Weber also saw the conflict between the two forms of rationality discussed in this paper: economic instrumental ration-

ality and substantive rationality (Weber 1892). Economic rationality leads the Junkers to employ Polish workers instead of German workers, but this leads to a conflict with substitute rationality, which is the large outflow of population from the east of the country (Weber 1892).

The key findings of Weber's study point to the outlines of an iron cage in agriculture from the time in which he lived, through:

1. *The victory of instrumental rationality over substantive rationality* – the household is transformed into a factory, and the employment relationship becomes contractual, that is, without a personal, personal relationship;

2. *The disappearance of intermediary social classes* – the Instleute were the intermediary layer between the Junkers and the Polish workers. Capitalism exacerbates the contradictions: the instleute either become seasonal workers or migrate westwards, leaving only two opposing classes of junker and seasonal workers, among whom there is a relationship of great material inequality and

3. *Destruction of local communities in the countryside* – large migrations lead to the disappearance of villages, their community, local culture, customs and traditions.

Application to Today's Agribusiness: The East Elbian Pattern in Modern Agriculture

The same is true in agriculture in the 21st century. Modern agricultural production in the United States and Western European countries takes place with the help of seasonal workers (Rogaly 2008). These seasonal workers are free in the market sense: they work for a wage but without constant protection, while their position competes with local workers (Rogaly 2008), which can be the cause of xenophobia, nationalism, etc.

To prevent the trend of the departure of the local population, the EU is implementing certain measures:

1. It provides subsidies to small, local farmers as a way to counteract market logic and instrumental rationality;

2. She has formed various programs to develop awareness among the local population in order to break down prejudices, xenophobia, negative sentiments towards foreigners and

3. Through various programs, it tries to integrate seasonal workers more deeply into society and protect them from possible abuses of their position.

In the modern era, there is another danger for local workers, but also for seasonal workers, which Weber could not have foreseen, and that is the development of artificial intelligence. It is expected (in accordance with the logic of rationalization in capitalism) that capitalists, in order to increase productivity and under the pressure of competition from other capitalists, will introduce robots into production, which will make the work of both local and seasonal workers unnecessary (Acemoglu and Restrepo 2020). In this way, there may be even deeper social upheavals than the migration of workers from one region to another, which Weber was able to observe in his time.

WEBER'S CONCEPT OF RATIONALIZATION TO MODERN AGRIBUSINESS

According to Weber, rational action is (*zweckrational*), i.e. rational in the purposive sense, where the actor chooses means based on the calculation of costs and consequences, guided by the principles of efficiency, predictability, etc. (Weber 1978). Thus, the core of the rationalization process is the degree to which action can be quantitatively expressed, measured, and calculated (Weber 1978).

In modern agribusiness, this logic works as follows:

1. *Production according to a strictly established mathematical model* – the modern economy operates according to the dictates of numbers. Drones, sensors, algorithms measure, record, make production decisions, which suppress the farmer's knowledge and experience. Traditional knowledge that has been passed down through generations is being replaced by expert knowledge, expertise that comes to modern times through robots, platforms, artificial intelligence, etc.;

2. *Bureaucratized agricultural production* – the farm becomes a factory that is bureaucratically managed (it has its own workers, managers, etc.) while animals and plants are understood as biological units that produce outputs for the market and

3. *Commodification* – the measurement of every detail within the production process in agriculture aims to assign a monetary, material value to each action and product. In this way, agriculture is fully integrated into the financial flows of capitalism. Numbers are a convenient means of calculation aimed at material earnings, i.e. profit.

Standardization, Control and Bureaucracy in Modern Agribusiness

Bureaucratization involves hierarchy, structures that operate according to general, written rules, distant from the individual (Weber 1978). Modern agribusiness illustrates this principle in the following way:

1. *Through certificates* – in order for a producer to be involved in modern economic flows in agriculture, he must fulfill certain protocols in detail, whereby he does not answer directly to the buyer of his products, but to abstract rules whose fulfillment is supervised by experts (bureaucracy);

2. *Through Supply Chains* – every agricultural shop must be part of Chain that is fully standardized globally and

3. *Through the creation of huge databases* – every action is tracked for the purpose of control, making subsequent decisions based on algorithms, etc.

Such a system of functioning is technically above the individual – power is in the hands of those who define the rules, the standard, who have access to the database.

Bureaucratization seeks to shape time and space very precisely. In modern agribusiness, this process has been taken to the limit:

1. *The acceleration of all operations in agriculture* – as in any factory, a specific time is set for the production of something. Time is a costly resource;

2. *Space design* – A large number of animals and plants are concentrated in a small space to meet the principle of production efficiency. Centralization (which achieves hierarchy) is a basic principle of bureaucracy that serves to facilitate management;

3. *Division of labor and partialization of activities* – large work processes are broken down into simple, routinized, and repetitive that do not require special knowledge. The worker is transformed into an appendage to the machine, without being able to see the whole of the work process;

4. *Digital work tracking* – various applications, algorithms and sensors can monitor the productivity of workers, which corresponds to the principle of “bureaucratic discipline” on which bureaucracy is based and

5. *Unstable workforce* – the partialization of labor, unemployment (surplus labor) produced by capitalism creates a social class of “precarious”, seasonal workers with an unstable position in the market, who are easily replaceable.

Although rationalization, from an economic point of view, is a rational process, it creates a number of irrationalities that in modern agribusiness include:

1. *Destruction of nature*: there is pollution of nature, rivers, destruction of biodiversity. In this way, capitalism, driven by rational economic goals, destroys its foundations;

2. *Impact on health*: GMO food, chemically produced seeds affect human health, which produces great global risks;

3. *Demographic emptying of villages*: with the consolidation of production, small producers are suppressed. The pressure of competition driven by the goal of profit creates poverty and economic marginalization and

4. *Impact on human psychology*: farmers are under constant pressure to be productive, efficient, not to lag behind larger producers, which is also reflected in people's psychological health (depression, burn-out, etc.).

When it comes to Weber's understanding of the process of rationalization in contemporary agribusiness, the aspect of internalization of the process by the social actors themselves is often overlooked. It is not just about external coercion, but about internalized norms of behavior on the basis of which the actors of society make certain decisions. Farmers, as well as other actors in the field of agribusiness, internalize social processes that become part of their daily habitus, which they unconsciously apply. In this way, the farmer becomes the administrator of agricultural production, which makes rationalization enter the field of everyday life. In a psychological sense, he “self-controls”, controls himself harmoniously with the goals imposed on him from the outside, believing that both goals and decisions are his own. Rationalization becomes a duty, a form of moral obligation against which an individual measures his personal worth. Thus, a social process settles in the psyche of people and is recognized in various burnout symptoms, depression, competition, comparison and evaluation, etc.

Rationalization, therefore, is not only a process “around” and “outside,” but is appropriated in terms of values, and thus resistance to the process is perceived as a personal failure on the part of the actors themselves, who in that case would not only lose economically, but would also suffer

a certain psychological pressure caused by the conflict with their own values. This aspect is perhaps the most overlooked and neglected objective consequence of the rationalization process that has been analyzed from Weber's perspective.

CONCLUSION

This study, which presents the possible application of Weber's concepts to contemporary agribusiness, revealed that Weber's key insights are: the disappearance of the patriarchal community under the pressure of capitalism, the dominance of instrumental rationality over all other types of thinking, the creation of an iron cage as a framework in which market actors are located, relevant even in the modern age. Just as the Junkers once ceased to be patriarchal hosts and became capitalist entrepreneurs, domestic workers changed the role of household members and became wage and seasonal labor, so today, under the influence of artificial intelligence and large migrations of the population caused by wars, companies lay off workers in order to reduce production costs. Traditional value orientations are being lost, and in their place comes an instrumental rationality aimed at profit.

Modern agribusiness is often the target of moralistic criticism and condemnation. However, this analysis shows that the problems that arise are not a question of morality, but of the social structure of capitalism on a global scale, which requires a scientific, long-term and systemic approach. The introduction of artificial intelligence does not solve or ease the situation, but makes it even more difficult. Weber's analysis also showed that rationalization within capitalism erases the intermediaries, intermediate layers of society, which can be linked to the weakening of the middle class in the West. Understanding these social processes is very important for any meaningful rural policy.

Also, modern agribusiness is at its core bureaucratically organized: global corporations, certificates, standards. In fact, this means that bureaucracy concentrates power in the hands of those actors in social life who have access to information, who formulate standards, etc.

Weber's analysis of modern agribusiness reveals that the productivity of modern agriculture comes at a cost and has consequences for society as a whole. A number of contradictions can be observed in modern agriculture: between different social classes (corporations, large and small producers, domestic workers, seasonal workers, etc.), between local communities and globalization, between the traditional value system and instrumental rationality, etc.

Weber's terminology does not offer us a moralistic critique of the modern world, but a powerful language to understand how it works and to ask scientifically relevant questions. These issues are very important today in a situation where there is a rapid consumption of resources, climate change, and the emigration of the population from the countryside. This analysis shows that any solution must take Weber's understanding of the logic of rationalization within contemporary capitalism.

LITERATURE

19

- Acemoglu, D. and P. Restrepo. "Robots and Jobs: Evidence from US Labor Markets". *Journal of Political Economy* 128, 6 (2020): 2188–2244.
- Bendix, R. *Max Weber: An Intellectual Portrait*. New York: Doubleday, 1960.
- Brubaker, R. *The Limits of Rationality: An Essay on the Social and Moral Thought of Max Weber*. London and Boston: Allen & Unwin, 1984.
- Friedmann, H. and P. McMichael. "Agriculture and the state system: The rise and decline of national agricultures, 1870 to the present". *Sociologia Ruralis* 29, 2 (1989): 93–117.
- Kalberg, S. "Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History". *American Journal of Sociology* 85, 5 (1980): 1145–1179.
- Käsler, D. *Max Weber: An Introduction to His Life and Work*. Polity Press, 1988.
- Marx, K. *Das Kapital: Kritik der politischen Oekonomie*, Band I. Otto Meissner, 1867.
- Rogaly, B. "Intensification of Workplace Regimes in British Agriculture". *Sociologia Ruralis* 48, 2 (2008): 97–115.
- Radkau, J. *Max Weber: A Biography*. Polity Press, 2009.
- Swedberg, R. *Max Weber and the Idea of Economic Sociology*. Princeton University Press, 1998.
- Weber, M. *Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland*. Duncker and Humblot, 1892.
- Weber, M. *Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland*. Duncker and Humblot, 1892. (Available in digital archives, e.g. via the Deutsches Textarchiv; in English partial translations in: Runciman, W. G., ed. *Weber: Selections in Translation*. Cambridge University Press, 1978.)
- Weber, M. "Science as a Vocation". In *From Max Weber: Essays in Sociology*, edited by H. H. Gerth & C. W. Mills, 129–156. Oxford University Press, 1946.
- Weber, M. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. University of California Press, 1978.
- Weber, M. *The Protestant Ethic and the "Spirit" of Capitalism and Other Writings*. Penguin Books, 2002.
- Weber, Marianne. *Max Weber: Ein Lebensbild*. AG von J.C.B. Mohr (Paul Siebeck). Tübingen, 1926.

СОЦИОЛОШКИ ПРИСТУП МАКСА ВЕБЕРА У САВРЕМЕНОМ АГРОБИЗНИСУ: ПРИМЕНА КЉУЧНИХ ТЕРМИНА (РАЦИОНАЛИЗАЦИЈА, ГВОЗДЕНИ КАВЕЗ, РАШЧАРАВАЊЕ) У ДРУШТВЕНОМ КОНТЕКСТУ САВРЕМЕНОГ ДОБА

Резиме

Социологија Макса Вебера не припада само историји, као дело једног од класика социологије. Појмови који воде порекло из његовог социолошког приступа – рационализација, гвоздени кавез, рашчаравање света, сталеж, бирократизација су врло моћно аналитичко средство које може послужити и за разумевање друштвених односа у савременом агробизнису и данашњој глобалној пољопривредној производњи. Важност ових термина лежи пре свега у следећем: да прикажу механизме који управљају друштвеним односима у агробизнису, да пружи разумевање друштвених последица таквих механизма, да предвиде могуће негативне ефекте, да обликују наратив, дискурс за научно разматрање питања прехранбене сигурности и села. Кључни Веберов социолошки увид односи се на рационализацију пољопривредне производње, тојест процес којим се домаћинства фокусирају на профит као основни циљ своје делатности, чиме се напушта стара пословна етика патријархалне заједнице. Тај увид служи као референца у овом раду на основу које се може промишљати савремени агробизнис. Овај рад представља допринос повезивању старих социолошких појмова који припадају Веберу као једном од класика социологије, са савременом друштвеном стварношћу агробизниса, кроз позивање на његова дела као референце и на другу научну литературу која се бави применом његове мисли у савременом друштвеном контексту.

Кључне речи: рационализација, бирократизација, сталеж, гвоздени кавез.

Andrea Andrejević Panić¹Educons University
Faculty of Business Studies
Sremska Kamenica**Aleksandar Kostić**University of Priština with temporary headquarters in Kosovska Mitrovica
Kosovska Mitrovica**Slobodan Cvetanović**Educons University
Faculty of Business Studies
Sremska Kamenica

CO-EVOLUTION OF INNOVATION ECOSYSTEMS AND HYBRID ORGANIZATIONS

Summary

This paper explores the co-evolution of innovation ecosystems (IES) and hybrid organizations (HO), with a particular focus on the transition from linear, business-oriented models of innovation processes to network-structured IES. Based on a systematic literature review, the key mechanisms of mutual adaptation between IES and HO have been identified. By combining market-driven and mission-oriented logic, HOs leverage the structure and dynamics of IES to affirm their legitimacy within complex and rapidly changing environments. Acting as bridges between business, innovation, and platform ecosystems, they facilitate the exchange of knowledge and resources, connect the activities of diverse actors, and serve as catalysts for mutual collaboration. At the same time, IES evolve toward greater flexibility, creating conditions for the integration and support of hybrid organizations. Based on theoretical analysis, a conceptual model is proposed to illustrate the dynamic interaction between IES and HO, aiming to foster innovation and enhance sustainable socio-economic development.

Key words: innovation, innovation ecosystems, hybrid organizations, co-evolution.

INTRODUCTION

In today's highly dynamic environment, the imperative to strengthen innovation capacity at all levels of the economic and social system is becoming increasingly pronounced. Innovation is recognized as a key mechanism of social adaptation to accelerated scientific, technological, economic, and environmental transformations.

Historically, models describing the path from idea generation to market valorization have evolved from linear approaches, through systemic, spiral, and open innovation models, to the concept of IES. Through collaboration among business entities, academic and research institutions,

¹ andrea.andrejevic@educons.edu.rs

startups, as well as governmental and non-governmental organizations, IES networks foster the creation, transfer, and market valorization of knowledge into value-added innovations. These ecosystems are integrated institutional and resource architectures, supported by relevant policies and regulatory frameworks, enabling the translation of knowledge into sustainable innovations (Granstrand & Holgersson, 2020). Their comparative advantage lies in the ability to integrate diverse resources, competencies, and perspectives, thereby accelerating the development of inclusive and sustainable innovations with greater social and economic returns.

The development of IES does not occur in isolation but through complex interactions among companies, institutions, users, and technologies. This process is characterized by continuous knowledge circulation, experimentation, and collective learning, accompanied by the co-evolution of organizations and their environments through interaction, collaboration, and strategic rivalry. In this context, the question of the nature of co-evolution between IES and HO is of particular importance, gaining growing theoretical and practical relevance in contemporary economic conditions (Adner, 2017).

The phenomena of IES and HO constitute dynamic and adaptive structures that evolve within complex networks of collaboration and interdependence. Nevertheless, the mechanisms underlying their co-evolution, as well as the enabling and constraining factors of this process, remain insufficiently explored in the existing literature. In particular, questions regarding the social, economic, and environmental outcomes of IES–HO co-evolution remain open.

Building on these gaps, this review paper seeks to address the following research questions:

RQ1: What are the principal domains of overlap and the primary functions of IES and HO in their co-evolutionary process?

RQ2: What are the most significant long-term social and economic outcomes of IES–HO co-evolution?

The aim of this paper is to provide a robust theoretical framework for understanding IES–HO co-evolution by: a) systematizing existing knowledge and theoretical approaches, b) identifying the key mechanisms driving their mutual co-evolution, and c) outlining the implications of this process for the design of effective and sustainable innovation initiatives.

Methodologically, the study adopts a *systematic literature review* approach, encompassing: the definition of explicit source inclusion criteria, a comprehensive search of relevant scientific databases (Scopus and Web of Science), critical analysis and synthesis of theoretical models and empirical evidence, and integration of findings into a unified conceptual model of IES–HO co-evolution. Sources were selected based on their relevance to explaining IES–HO co-evolution, methodological rigor, and scholarly impact, enabling the identification of: a) the key domains of overlap and primary functions of IES and HO within the co-evolutionary process, and b) the most salient social and economic outcomes of this process.

Drawing on this analysis, a visual model was developed to depict the IES–HO co-evolutionary process, highlighting: a) the principal areas of

overlap and primary functions of IES and HO, and b) the core social and economic outcomes, considered in the context of social inclusion, digital transformation, and environmental sustainability.

This paper not only synthesizes existing knowledge but also advances both theoretical and practical understanding of IES–HO co-evolution. It contributes to the literature on innovation economics and organizational studies by conceptually bridging IES and HO frameworks through the lens of co-evolution. Further empirical research—particularly longitudinal and comparative studies—is required to validate the generalizability of the identified mechanisms. Co-evolution thus emerges not merely as an adaptive process but as a strategic framework for sustainable development, wherein market efficiency and social responsibility are mutually reinforcing.

THE GENESIS OF INNOVATION PROCESS MODELS

In the contemporary era, innovation increasingly unfolds through open and interconnected networks of actors, known as IES, while the significance of closed organizational structures is gradually diminishing. These ecosystems bring together companies, startups, universities, research centers, investors, and public institutions, which collaboratively shape innovative solutions through both cooperation and competition. Their strength lies in the ability to integrate diverse resources, knowledge, and perspectives, thereby fostering faster, more inclusive, and more sustainable innovation development.

The evolution of innovation models reflects shifts in the understanding of how new ideas are transformed into market- and socially-relevant products, services, or processes. The earliest models of the innovation process were linear in nature, assuming a clear sequence of phases, from fundamental research, through development, to the commercialization of knowledge and inventions (Godin, 2006). These models, dominant in the mid-20th century, were based on the premise that scientific discoveries almost automatically led to technological innovations (Bush, 1945).

Over time, critiques of linear approaches paved the way for the development of systemic models of innovation, which recognize feedback loops, interactivity, and the importance of context (Kline & Rosenberg, 1986). Within evolutionary economic theory, the concept of national innovation systems emphasized that innovation is not the result of isolated actors, but rather the product of a network of interactions among firms, universities, research centers, and government institutions (Freeman, 1987; Lundvall, 1992).

The further development of innovation theory has been marked by the emergence of spiral models, beginning with the Triple Helix concept, which emphasizes the strategic interaction between universities, industry, and government in generating and disseminating innovation (Etzkowitz & Leydesdorff, 2000). Later expanded versions - Quadruple Helix and Quintuple Helix - incorporate civil society and the dimension of sustainable development (Carayannis & Campbell, 2009, 2010). These models reflect

multifaceted relationships in the capitalization of knowledge, as well as hybridization through the creation of new organizational forms that arise at the intersection of academic, business, and public spheres. Such structures imply a high capacity for mutual learning and continuous communication within a dynamic and open environment.

By the late 1990s and early 2000s, the concept of IES became a central framework for analyzing innovation processes. Adner (2006) defines an ecosystem as a network of collaborative relationships and agreements in which value is created through the collective efforts of diverse actors. Jackson (2011) highlights the institutional and organizational dimensions of ecosystems, emphasizing the complexity of relationships between universities, industry, and government. Oh et al. (2016) critically examine the IES concept, pointing to the need for balance between scientific and commercial dimensions - particularly relevant for innovation policies in transitional economies.

Within IES, innovation is no longer viewed as the exclusive result of investment in research and development, but rather as the product of interaction among actors within an institutionally supported system. In the European Union, this approach is reflected in programs such as Horizon 2020 and Horizon Europe, which promote collaboration among universities, industry, and the public sector to create pan-European innovation networks (European Commission, 2021). In the United States, the institutional framework is shaped through support from the National Science Foundation and the development of innovation clusters and technology parks (Etzkowitz & Leydesdorff, 2000).

Thus, the evolution of innovation process models - from linear, through interactive and national innovation systems, to the IES concept - demonstrates the continuous development of theoretical frameworks. Under contemporary conditions, IES represent not only a theoretical construct but also a guiding principle for public policy, aimed at building sustainable networks of actors, institutional arrangements, and instruments that enable societies to respond to the challenges of global competitiveness and sustainable development (Adner, 2017).

Parallel to the affirmation of the IES concept, HO have emerged as entities operating within these ecosystems, combining market-driven and socio-ecological logics (Battilana & Lee, 2014; Pache & Santos, 2013). Studies show that HO require specific institutional conditions, flexible governance mechanisms, and open innovation processes in order to effectively fulfill their dual mission within contemporary IES (Haigh & Hoffman, 2012).

HO, which integrate elements from the for-profit, non-profit, public, and private sectors, have proven particularly well-suited for functioning in such environments. Their ability to operate across different institutional logics enables them to connect traditionally separate sectors, fostering interdisciplinary collaboration, inclusivity, and experimentation with new governance models. While this flexibility offers numerous advantages, it simultaneously generates challenges related to organizational identity, governance, and strategic orientation.

SUBSTANTIVE SCOPE OF THE IES CONCEPT

IES represent complex networks of interconnected actors, resources, institutions, and policies that collectively enable the creation, exchange, and application of innovations (Granstrand & Holgersson, 2020; Autio & Thomas, 2014). Unlike traditional innovation models, which focus on individual organizations and linear flows of activity, IES emphasize participant interdependence and value co-creation (Moore, 1993).

The basic structure of IES consists of four key groups of actors:

- **enterprises** – from large multinational corporations to medium and small enterprises and startups,
- **academic and research institutions** – universities, research centers, and laboratories,
- **governmental and public institutions** – regulatory bodies, development and financial agencies,
- **civil society and non-governmental organizations** – including civic initiatives and social movements (Carayannis & Campbell, 2010).

This heterogeneity creates a dynamic network of interactions in which a balance is struck between competition and collaboration (Ritala et al., 2013). The ecosystem structure is often organized around a focal firm or platform that coordinates activities and sets standards for interaction (Adner, 2017; Gawer & Cusumano, 2014). The strength of IES lies in their ability to integrate diverse resources, knowledge, and perspectives, fostering more inclusive and accelerated development. Instead of hierarchical relationships, IES operate through horizontal interactions and complementarity among participants.

Key Functions of IES include:

- generation and exchange of knowledge through collaborative networks (Powell et al., 1996),
- mobilization of resources—financial capital, human potential, and technological infrastructure (Clarysse et al., 2014),
- fostering innovation legitimacy through institutional support and regulation (Meyer & Rowan, 1977),
- integration of the social dimension of innovation through the involvement of civil society and social enterprises (Westley et al., 2011).

The most important characteristics of IES include openness, complementarity, dynamism, and horizontality. Instead of relying on closed organizational structures, actors within IES actively seek external partners, exchange resources, and co-develop innovative solutions. Such openness enables accelerated technological dynamics and institutional changes that redefine existing norms and rules. The functional efficiency of the ecosystem depends on governance mechanisms, both formal (contracts, regulations) and informal (reputation, social norms) (Williamson, 1991).

In the context of sustainable development, there is a growing integration of principles of open and social innovation (Chesbrough, 2003; Cajai-ba-Santana, 2014). In addition to economic value, this also generates social

and ecological value, making IES a suitable environment for the development of HO. Empirical research shows that inclusive and participatory IES achieve greater resilience and innovativeness (Cohen, 2006; McPhee et al., 2021). In short, IES not only promote market-oriented innovation but also enable transformation toward a sustainable and socially responsible economy, thereby creating the conditions for their co-evolution with HO.

In contemporary society, IES represent complex networks of actors, resources, and relationships that enable the generation, exchange, and application of knowledge. Although traditional focus has been placed on technological and economic aspects, the importance of organizational factors - such as social capital, organizational culture, and collaboration - is increasingly recognized, not only in shaping innovation dynamics, but also in enabling long-term sustainability and ecosystem evolution (Rabelo Neto et al., 2024).

Social capital encompasses networks of relationships, norms, and trust that facilitate effective coordination and collaboration among actors. In the context of IES, it manifests through horizontal and vertical ties, informal communication channels, and the capacity for joint problem-solving. According to Ortiz et al. (2021), intra-organizational social capital, which includes trust, shared goals, and normative frameworks, directly influences an organization's ability to absorb and apply external knowledge, thereby fostering innovation.

Organizational culture refers to the set of values, beliefs, and behaviors that shape how innovation is developed within organizations. A culture of openness, learning, and experimentation enables employees to freely express ideas, take risks, and learn from failure. Birudavolu and Nag (2018) emphasize that innovation culture is the heart of an organization's innovation capability, while strategy represents its brain. Without an embedded culture that promotes collaboration and creativity, innovation strategies remain ineffective.

COLLABORATION AMONG ORGANIZATIONS AND INDIVIDUALS IS ESSENTIAL FOR THE DEVELOPMENT OF IES

It enables the exchange of resources, knowledge, and competencies, creating synergy that exceeds the capacities of individual actors. Thomas (2019) emphasizes that collaborative networks—including formal alliances and informal ties—are crucial for the development of innovation and social capital. The quality of interpersonal relationships, including empathy, trust, and shared vision, directly influences the success of joint projects and the long-term stability of the ecosystem.

IES bring together companies, startups, universities, investors, and public institutions into dynamic networks that facilitate resource exchange, accelerated innovation diffusion, and collective learning. Their efficiency depends on the degree of technological interdependence and the ability of actors to adapt to changes in knowledge and market conditions (Zhang et al., 2022).

Openness is one of the key characteristics of IES. Rather than relying solely on internal resources, organizations within these networks actively seek external partners to develop new products, services, and business models. According to Liu et al. (2024), IES function as platforms that connect different sectors and disciplines, fostering interdisciplinary collaboration and knowledge transfer. Such openness not only accelerates technological development but also drives institutional changes that lead to the redefinition of existing rules and normative frameworks.

As dynamic networks, IES form the foundation of the contemporary innovation landscape. Their ability to integrate diverse actors, resources, and perspectives makes them highly effective mechanisms for generating and disseminating innovation. Dynamism, openness, and the capacity for co-evolutionary adaptation enable these networks to respond to the complex challenges of today and actively shape the directions of future innovation development.

HO: COMBINING MARKET LOGIC AND SOCIAL MISSION

HO can be defined as organizations that incorporate multiple institutional logics into their structures and processes. They represent specific organizational forms that combine market-oriented business models with a social and/or ecological mission (Battilana & Lee, 2014). Their core characteristics include:

- dual strategic orientation (simultaneous pursuit of economic and social goals),
- integration of business, innovation, and platform ecosystems,
- innovative business models (using market mechanisms to generate revenue while addressing social problems),
- multiple accountability (to investors, users, and the broader community),
- mission sustainability (preserving the social mission amid changing market and institutional conditions) (Haigh & Hoffman, 2012).

Typologies of HO are based on mission, legal form, or dominant institutional logic. The most common forms of HO include:

- social enterprises that provide socially beneficial products or services and reinvest profits into their mission,
- benefit corporations (B-Corps), legally recognized entities that integrate social and environmental goals
- cooperative models,
- hybrid non-governmental organizations that use market activities to fund their programs (Pache & Santos, 2013).

HO often act as bridges between business, innovation, and platform ecosystems, enabling the transfer of knowledge and resources (Liu et al., 2024). These organizations have proven essential for addressing complex social challenges, as they successfully adapt to diverse norms and expectations (Secinaro et al., 2019). In the contemporary context, innovation is increasingly developed through open collaboration networks rather than within closed structures.

HO, which combine diverse goals and values—most often balancing market demands with social missions—have proven particularly well-suited for operating in such environments. Their ability to function across multiple institutional frameworks allows them to connect sectors that traditionally do not collaborate, promote inclusivity, and experiment with new governance models. It is precisely this flexibility that enables HO to respond to the complex challenges of the modern socio-economic context.

The plurality of institutional logics that characterizes HO means they simultaneously respond to the demands of the market, society, and regulatory bodies. Although this multi-dimensional orientation can generate internal tensions, it also opens space for innovative solutions in governance, strategy, and organizational culture. HO often develop specific mechanisms to balance competing demands, including flexible decision-making structures, participatory governance models, and multiple success metrics, thereby contributing to the development of dynamic and inclusive innovation ecosystems.

Thanks to their combination of market mechanisms and social responsibility, HO frequently become drivers of social innovation. Their mission encompasses addressing complex challenges such as climate change and social inclusion, and their ability to rapidly adapt to technological and societal shifts enables them to outperform traditional organizational structures (Zhang et al., 2022).

HO face challenges such as mission drift, stakeholder conflicts, limited access to capital (Bugg-Levine & Emerson, 2011), and numerous regulatory barriers (Young, 2008). To overcome these obstacles, they often leverage the advantages of IES through networking and partnerships with actors across different sectors, facilitating the exchange of resources, knowledge, external ideas, and technologies (Santos et al., 2015).

CO-EVOLUTION IN THE CONTEXT OF ENHANCING INNOVATION AND HO DEVELOPMENT

At its core, co-evolution implies that changes in one system trigger adaptations in another, leading to their mutual shaping (Kauffman, 1993). In a societal context, it is reflected in the interaction of organizations, technologies, rules, and markets (Garud & Karnøe, 2003). Within innovation theory and the study of complex organizational systems, co-evolution contributes to understanding how changes in technology, social practices, and regulation unfold through interdependent processes (Teece, 2007), emphasizing that innovation is not an isolated event but the result of simultaneous adaptations among diverse actors.

Theoretical frameworks that explain co-evolution include approaches from complex systems theory, institutional theory, and ecological metaphors. Within complex systems, development is viewed as the result of nonlinear interactions and interdependent adaptive processes. Institutional theory emphasizes the transformation of norms through the practices of actors operating within diverse logics, while the ecological metaphor treats organizations as biological entities that continuously adapt to changes in their environment.

The co-evolution of IES and HO refers to the parallel development of these two entities, where changes in one trigger adaptations in the other (Ritala et al., 2021). This interaction is based on the exchange of resources, knowledge, and institutional practices, creating an environment that simultaneously fosters innovation and sustainability (Adner, 2017). IES evolve to incorporate the flexibility required by HO, which combine market and mission-driven logics. Such dynamic synergy enables more effective innovation management and promotes sustainable socio-economic development, while HO—especially in the early stages of opening new developmental pathways—require strong institutional support to preserve their transformative role.

The co-evolution of IES and HO can be explained through a combination of organizational theory, innovation network theory, and evolutionary perspectives on business systems. It is a process in which two or more systems develop together, with changes in one prompting adjustments in the other. When IES and HO mutually influence each other's development, a dynamic synergy emerges—HO introduce new logics and needs into IES, while IES provide resources, partners, and normative frameworks that guide their growth.

For example, a hybrid startup in the field of renewable energy may stimulate the innovation ecosystem to develop new regulations, investment models, and supply chains. At the same time, the IES provides access to capital, partnerships, and institutional support. This reciprocal interaction accelerates innovation processes while enhancing the adaptability of hybrid organizations to ongoing technological changes in the environment.

The co-evolution of IES and HO implies mutually conditioned development, where changes in one system affect the behavior and capabilities of the other. HO often serve as bridges between business, innovation, and platform ecosystems, enabling the transfer of knowledge, technology, and institutional norms. Such interaction leads to new forms of collaboration, the redefinition of organizational identities, and institutional innovation (Liu et al., 2024).

Organizations that combine diverse institutional logics become key actors within these ecosystems. Their ability to balance competing goals and values allows them to connect sectors that traditionally do not collaborate. According to Secinaro et al. (2019), HO develop specific governance mechanisms, flexible decision-making structures, participatory management models, and multiple success metrics, which enable them to respond to complex social, ecological, and economic challenges.

Thanks to their ability to integrate diverse goals and values, HO have become key actors in networks that contribute to the development of more inclusive, adaptive, and sustainable IES. By combining profit-driven, social, public, and private interests, these organizations are increasingly becoming integral components of innovation ecosystems. Their operational flexibility enables rapid adaptation to change and successful connection of sectors that have traditionally operated in isolation.

In the process of co-evolution, IES and HO mutually shape one another: ecosystems provide the framework for collaboration, while HO

introduce adaptability and innovative governance models. According to Zhang et al. (2022), the success of IES depends on the degree of technological interdependence and the ability of actors to adapt to changes in knowledge and market conditions. The dynamism of IES stems from continuous information exchange, experimentation, and collective learning, which enables swift and effective responses to external challenges and emerging opportunities.

In this context, the co-evolution of IES and HO is not merely a parallel development, but a process in which both phenomena are simultaneously transformed, shaping new patterns of collaboration and innovation. HO adapt to the governance structures of IES while maintaining a dual strategic logic—aligning market objectives with the pursuit of a social mission.

DISCUSSION

The development of IES does not follow a linear trajectory, but rather unfolds through co-evolution—a process in which actors simultaneously adapt and transform. Each innovation alters interaction patterns within the IES, creating a need for new forms of coordination, governance, and evaluation. In this context, HO, which combine diverse institutional logics, occupy a central role. Their ability to connect sectors that traditionally operate separately and to rapidly adapt to change makes them key actors in the evolution of IES (Secinaro et al., 2019).

The development of IES requires a holistic approach that encompasses not only technical and economic factors but also organizational dimensions. Social capital, organizational culture, and collaboration are essential components that enable dynamic, inclusive, and sustainable development. One of the core advantages of HO is their capacity to adapt to changes in the institutional environment. Within IES, where rules are constantly evolving, HO function as bridges between sectors and disciplines, accelerating knowledge transfer, fostering collaboration, and enabling experimentation with new value models (Liu et al., 2024).

The strong growth of IES has contributed to the affirmation of HO, primarily due to their role in managing interactions among economic actors from different institutional spheres. Such interactions are crucial for the creation, transfer, and commercial valorization of knowledge and innovation (Hasche et al., 2020). IES based on systemic, helix, and virtual innovation models have significantly advanced the development of HO, which combine characteristics and functions from various institutional domains to enhance innovation at both national and regional levels (Champeinois & Etzkowitz, 2017).

This dynamic emerges from the synergistic interplay of key actors within IES. For example, academic research transitions into startups; startups attract investors; corporations acquire or implement their solutions; and the state shapes the regulatory framework that enables these processes. The ultimate goal is to accelerate innovation and convert knowledge and ideas into market value.

In the context of co-evolution with IES, HO not only adapt organizationally to existing institutional frameworks and network structures, but also actively contribute to their transformation—particularly toward sustainability and inclusivity—through innovative practices. HO represent unique structures that combine elements of the private, public, and nonprofit sectors, balancing profit orientation with the pursuit of social or ecological impact. Through innovative business models, they develop sustainable approaches to addressing societal challenges. Their ability to consolidate resources and foster cross-sector partnerships enables rapid responsiveness to sustainability demands and structural transformations in contemporary society (Carayannis et al., 2023). This role is especially prominent in IES focused on the development and application of new technological solutions.

The co-evolution of IES and HO signifies a simultaneous and mutually conditioned development of these entities, wherein their structures, strategies, and roles continuously adapt to environmental changes. Rather than evolving independently, IES and HO shape one another, creating a dynamic balance between institutional stability and organizational agility. IES provide a stable framework for collaboration, while HO contribute adaptability and responsiveness to the complex challenges of modern society.

HO—such as public-private partnerships and university-industry centers—are increasingly becoming key actors within IES. Their ability to connect academia, industry, and government helps reduce conflict and facilitates the transfer of knowledge and innovation (Champenois & Etzkowitz, 2017). In addition to balancing conflicting interests, HO must manage diverse stakeholder expectations (Mair et al., 2015). While academic institutions aim to generate knowledge and advance scientific understanding, economic actors prioritize rapid market valorization of products and services. The role of HO is to effectively communicate and coordinate these needs, enabling mutually beneficial collaboration. In doing so, they become indispensable actors in creating environments that foster cooperation and build trust among IES participants (Hasche et al., 2020).

By combining different institutional logics—profit orientation and social mission, public and private goals—HO are particularly important within IES because they:

- function as bridges between business, government, and civil society,
- rapidly adapt to changes within IES,
- include marginalized groups and alternative value models.

The complex dynamics of knowledge capitalization are manifested through the emergence of new forms of collaboration at the intersection of academia, business, and the public sector. These points of intersection materialize through institutions and projects born of cross-sectoral cooperation, requiring the capacity for mutual learning and effective communication within dynamic and open environments. Examples of such hybrid structures include centers of excellence, technology parks, incubators, and open platforms for information exchange.

Thanks to their unique position at the crossroads of institutional spheres, HO have become a central subject of research in the literature on IES (Hasche et al., 2020). As mediators, they facilitate the processes of knowledge creation and innovation. Their interaction with diverse actors can result in outcomes ranging from job creation to the promotion of interdisciplinary collaboration. HO may take various forms—from technology transfer centers and university-industry research hubs to intellectual property management offices that link research outputs with market needs.

Innovation intermediaries, acting as brokers within the ecosystem, provide a wide range of support services for innovation. Public-private partnerships stand out in particular, as do joint development and management initiatives for innovation projects between governmental and private entities (Hodge & Greve, 2017).

The primary role of HO within the increasingly complex structure of IES is to align stakeholder interests, facilitate the smooth transfer of knowledge and innovation, and enable more efficient resource sharing. HO possess the ability to mediate conflicts among participants whose interests may differ or even oppose one another (Aarikka-Stenroos & Ritala, 2017). Such conflicts often arise from the need to ensure the free circulation of knowledge while simultaneously protecting intellectual property rights.

Beyond balancing conflicting interests, HO must also manage the diverse expectations of stakeholders (Mair et al., 2015). While academic institutions aim to generate knowledge and advance scientific understanding, the business sector prioritizes rapid market valorization of products and services. The task of HO is to effectively communicate and coordinate these needs, enabling mutually beneficial collaboration. In doing so, they become indispensable actors in creating an environment that fosters cooperation and builds trust among participants in the innovation ecosystem (Hasche et al., 2020).

Within IES, HO function like glue—connecting the activities of diverse actors while simultaneously acting as catalysts for their mutual interactions. Actors, resources, and actions together form a context that enables value creation, which emerges through the combination of efforts and assets from various entities working toward a shared goal (Santos et al., 2015). Although the goals and expectations of involved actors may be aligned or divergent, it is precisely through the integration of resources and activities that outcomes are achieved which could not be realized through isolated efforts (Hasche et al., 2020).

Interactions among actors actively shape the trajectory of knowledge creation and its commercial valorization through innovation over time. These interactions link current challenges with the experiences of past collaborations, while attitudes and decisions are influenced by previously established relationships and expectations of future engagements (Hasche et al., 2020). Value creation within IES is a key area of research, as it explains how collaboration among actors from different institutional spheres leads to economic, social, and environmental benefits. Contemporary studies aim to identify the mechanisms and processes that enable the emergence and amplification of such value

in complex innovation projects involving multiple helix system participants (Linton, 2024).

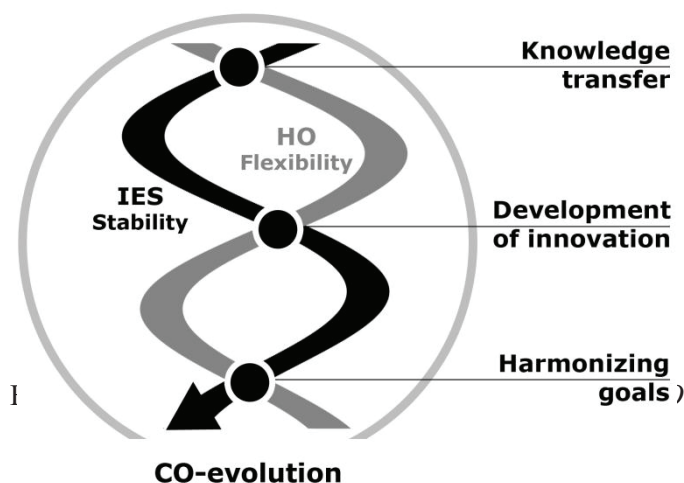
The adaptability of HO allows them to act as catalysts for change, particularly in the realm of emerging technologies. Functioning as interactive nodes where the interests, contributions, and expectations of academia, industry, and government intersect, HO play an increasingly prominent role in knowledge capitalization and the shaping of IES.

To integrate HO, IES adjust their governance mechanisms, legal frameworks, and network structures, providing access to resources and institutional legitimacy (Autio & Thomas, 2020). HO contribute new types of resources to IES—such as social capital, community trust, and mission-driven focus—while IES offer infrastructure, funding, and technological expertise (Cai et al., 2020). The business models of HO promote broader adoption of sustainable and inclusive strategies, while IES stimulate technological and organizational innovations that further advance the mission of hybrid organizations (Ansari et al., 2013).

IES legitimize HO through institutional support and inclusion in key networks, while the presence of HO enhances the social responsibility and reputation of the ecosystems themselves (Snihur & Tarzijan, 2018). Digital platforms and open innovation facilitate more efficient actor connectivity, with HO occupying a particularly important position. The growing demand for sustainable solutions, along with pressure from consumers, investors, and communities for socially responsible practices, has become a significant catalyst for the co-evolution of IES and HO. Equally important is the culture of collaboration, built on a well-developed network of trust among participants (Granstrand & Holgersson, 2020).

Co-evolution between IES and HO can be understood as a dynamic balance between institutional stability and organizational flexibility. IES provide the framework for collaboration, while HO contribute the capacity for rapid response to market, societal, and regulatory changes. Their mutual adaptation leads to the transformation of strategies, structures, and roles, shaping new patterns of interaction and coordination.

Despite its potential, co-evolution faces several limitations: power asymmetries among actors, conflicts between institutional logics, and network fragmentation—all of which require strategic management and coordination. Dominant actors often prioritize market goals at the expense of social ones, while a lack of coordination can reduce the effectiveness of collective action (Kapoor & Lee, 2013). Therefore, effective innovation policy must combine flexibility with clearly defined mechanisms of collaboration to enable the coexistence of diverse organizational forms and foster synergy between institutional stability and organizational innovativeness. Figure 1 presents an original model of the co-evolution of IES and HO, which synthesizes the answers to the research questions posed in the introductory section of the paper.

Source: Authors

The visual metaphor of the co-evolution of IES and HO is depicted through two spirals. The left spiral (IES) features an arrow indicating the direction of institutional development—a structured progression through regulations, networks, and infrastructure. The right spiral (HO), without an arrow, symbolizes flexibility, non-linearity, and multidirectional adaptability. An outer circle encompasses both spirals, representing the framework of IES-HO co-evolution. IES provide institutional stability, while HO contribute flexibility and a social mission. Their interaction enables: Knowledge transfer, Development of Innovation, and Harmonizing goals. The meaning of these intersections is presented in Table 1.

Table 1. Points of Intersection (Synergies) Between IES and HO

<i>Position on the Spiral</i>	<i>Point of Synergy</i>	<i>Meaning</i>
First intersection	Knowledge transfer	Exchange of knowledge, technology, and resources between sectors
Middle intersection	Development of Innovation	Joint creation of new solutions and business models
Lower intersection	Harmonizing goals	Balancing market and social interests

Source: Authors

Co-evolution shapes not only organizations but also transforms society as a whole. It enables sustainable development, digital transformation, accelerated diffusion of innovation, and the strengthening of cross-sector trust. Potential indicators of success for these outcomes are presented in Table 2.

Table 2. Co-evolution Outcomes of IES and HO with Success Indicators

Co-evolution Outcome	Description	Success Indicators
Sustainable development	Integration of ecological, economic, and social factors through joint evaluations	Number of implemented green policies Reduction in CO ₂ emissions Community participation in decision-making
Digital transformation	Synergy between technological innovation and human needs in system evaluation	Degree of process automation Number of digitized services User satisfaction with digital solutions
Accelerated innovation diffusion	Faster adoption and spread of innovations thanks to feedback from both systems	Time from idea to implementation Number of new products/services per year Participation in innovation networks
Strengthening stakeholder trust	Transparency and mutual understanding through a mix of objective and subjective insights	Level of mutual trust (survey-based) Number of partnerships and collaborations Process transparency and information accessibility

Source: Authors

The co-evolution between IES and HO can be understood as a dynamic balance between institutional stability and organizational flexibility. IES provide the framework for collaboration, while HO contribute the capacity for rapid response to market, social, and regulatory changes.

CONCLUSION

Co-evolution of IES and HO represents an exceptionally important driver for enhancing the innovation capacities of companies and countries. While IES provide a stable framework for collaboration and exchange, HO introduce flexibility, social responsibility, and the ability to deliver competent responses to complex challenges. The co-evolution of IES and HO shapes not only the ways in which processes of knowledge creation, transfer, and commercial valorization are improved and economic and non-economic goals are aligned, but also serves as a mechanism through which society transforms toward sustainable development.

Research findings confirm that the most significant areas of overlap and primary functions of IES and HO are observed through the lens of co-evolution. IES provide the institutional framework, collaboration

networks, regulations and policies, as well as the necessary technological infrastructure. On their part, HO contribute a social mission, flexible business models, and multi-dimensional accountability throughout the co-evolution process. HO adapt to governance structures within IES while maintaining a dual strategic logic—aligning market objectives with the realization of their social mission. It can be said that HO act as bridges between the business sector, innovation, and platform ecosystems, enabling the transfer of knowledge and resources.

Co-evolution connects the activities of various stakeholders, acting as a catalyst for their mutual interactions and resulting in synergistic effects. Faster adoption and diffusion of innovations are achieved thanks to feedback from both systems, through the stimulation of innovation, acceleration of sustainable solution dissemination, and affirmation of HO as legitimate actors within IES.

REFERECES

- Aarikka-Stenroos, L., & Ritala, P. (2017). Network management in the era of ecosystems: Systematic review and management framework. *Industrial Marketing Management*, 67, 23–36). <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2017.08.010>
- Adner, R. (2006). Match your innovation strategy to your innovation ecosystem. *Harvard Business Review* 84(4), 98–107.
- Adner, R. (2017). Ecosystem as structure: An actionable construct for strategy. *Journal of Management*, 43(1), 39–58. <https://doi.org/10.1177/0149206316678451>
- Ansari, S., Wijen, F., & Gray, B. (2013). Constructing a climate change logic: An institutional perspective on the “tragedy of the commons.” *Organization Science*, 24(4), 1014–1040. <https://doi.org/10.1287/orsc.1120.0799>
- Autio, E., & Thomas, L. D. W. (2014). Innovation ecosystems: Implications for innovation management. In M. Dodgson, D. M. Gann, & N. Phillips (Eds.), *The Oxford Handbook of Innovation Management* (pp. 204–228). Oxford University Press.
- Autio, E., & Thomas, L. D. W. (2020). Innovation ecosystems: A conceptual review and a new definition. *Technological Forecasting and Social Change*, 150, 119795. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2019.119795>
- Battilana, J., & Lee, M. (2014). Advancing research on hybrid organizing – Insights from the study of social enterprises. *Academy of Management Annals*, 8(1), 397–441. <https://doi.org/10.5465/19416520.2014.893615>
- Birudavolu, S., & Nag, B. (2018). Business model innovation: A case study of social enterprises from India. *Journal of Asia Entrepreneurship and Sustainability*, 14(3), 1–29.
- Bush, V. (1945). *Science: The endless frontier*. United States Government Printing Office. Retrieved from <https://www.nsf.gov/od/lpa/nsf50/vbush1945.htm>

- Cai, Y., Ma, J., & Chen, Q. (2020). Higher education in innovation ecosystems. *Sustainability*, 12(11), 4376. <https://doi.org/10.3390/su12114376>
- Cajaiba-Santana, G. (2014). Social innovation: Moving the field forward. A conceptual framework. *Technological Forecasting and Social Change*, 82, 42–51. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2013.05.008>
- Carayannis, E. G., & Campbell, D. F. J. (2009). “Mode 3” and “Quadruple Helix”: Toward a 21st century fractal innovation ecosystem. *International Journal of Technology Management*, 46(3/4), 201–234. <https://doi.org/10.1504/IJTM.2009.023374>
- Carayannis, E. G., & Campbell, D. F. J. (2010). Triple Helix, Quadruple Helix and Quintuple Helix and how do knowledge, innovation and the environment relate to each other?. *International Journal of Social Ecology and Sustainable Development*, 1(1), 41–69. <https://doi.org/10.4018/j.sesd.2010010105>
- Carayannis, E. G., Grigoroudis, E., Campbell, D. F. J., & Meissner, D. (2023). Innovation ecosystems and sustainability: A co-evolutionary perspective on policy, governance, and entrepreneurship. *Technological Forecasting and Social Change*, 190, 122388. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2023.122388>
- Champenois, C., & Etzkowitz, H. (2017). From boundary line to boundary space: The creation of hybrid organizations as a Triple Helix micro-foundation. *Technovation*, 76–77, 28–39. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2017.11.002>
- Chesbrough, H. W. (2003). *Open innovation: The new imperative for creating and profiting from technology*. Harvard Business School Press.
- Clarysse, B., Wright, M., & Van Hove, J. (2014). A look inside accelerators: Building businesses. *Academy of Management Perspectives*, 29(1), 7–32. <https://doi.org/10.5465/amp.2011.0101>
- Cohen, B. (2006). Sustainable valley entrepreneurial ecosystems. *Business Strategy and the Environment*, 15(1), 1–14. <https://doi.org/10.1002/bse.428>
- Etzkowitz, H., & Leydesdorff, L. (2000). The dynamics of innovation: From National Systems and “Mode 2” to a Triple Helix of university–industry–government relations. *Research Policy*, 29(2), 109–123. [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(99\)00055-4](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(99)00055-4)
- European Commission. (2021). *Horizon Europe – the EU’s key funding programme for research and innovation*. Publications Office of the European Union. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/1f107d76-acbe-11eb-9767-01aa75ed71a1>
- Freeman, C. (1992). *The economics of industrial innovation* (3rd ed.). Pinter.
- Garud, R., & Karnøe, P. (2003). Bricolage versus breakthrough: Distributed and embedded agency in technology entrepreneurship. *Research Policy*, 32(2), 277–300. [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(02\)00100-2](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(02)00100-2)
- Gawer, A., & Cusumano, M. A. (2014). Industry platforms and ecosystem innovation. *Journal of Product Innovation Management*, 31(3), 417–433. <https://doi.org/10.1111/jpim.12105>

- Godin, B. (2006). The linear model of innovation: The historical construction of an analytical framework. *Science, Technology & Human Values*, 31(6), 639–667. <https://doi.org/10.1177/0162243906291865>
- Granstrand, O., & Holgersson, M. (2020). Innovation ecosystems: A conceptual review and a new definition. *Technovation*, 90–91, 102098. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2019.102098>
- Haigh, N., & Hoffman, A. J. (2012). Hybrid organizations: The next chapter of sustainable business. *Organizational Dynamics*, 41(2), 126–134. <https://doi.org/10.1016/j.orgdyn.2012.01.006>
- Hasche, N., Höglund, L., & Linton, G. (2020). Quadruple helix as a network of relationships: Creating value within a Swedish regional innovation system. *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 32(6), 523–544. <https://doi.org/10.1080/08276331.2019.1643134>
- Hodge, G. A., & Greve, C. (2017). On public–private partnership performance: A contemporary review. *Public Works Management & Policy*, 22(1), 55–78. <https://doi.org/10.1177/1087724X16657830>
- Jackson, D. J. (2011). What is an innovation ecosystem?. National Science Foundation. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/275519589_What_is_an_Innovation_Ecosystem
- Kapoor, R., & Lee, J. M. (2013). Coordinating and competing in ecosystems: How organizational forms shape new technology investments. *Strategic Management Journal*, 34(3), 274–296. <https://doi.org/10.1002/smj.2010>
- Kauffman, S. A. (1993). *The origins of order: Self-organization and selection in evolution*. New York, NY: Oxford University Press.
- Kline, S. J., & Rosenberg, N. (1986). An overview of innovation. In R. Landau & N. Rosenberg (Eds.), *The positive sum strategy: Harnessing technology for economic growth* (pp. 275–305). National Academy Press.
- Linton, G. (2024). Value creation in innovation ecosystems: An integrative review and future research agenda. *Technovation*, 129, 102770. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2023.102770>
- Liu, Y., Li, Y., & Xu, H. (2024). Open innovation ecosystems: Platform roles in interdisciplinary collaboration and knowledge transfer. *Journal of Innovation & Knowledge*, 9(1), 100234. <https://doi.org/10.1016/j.jik.2023.100234>
- Lundvall, B. Å. (1992). *National systems of innovation: Towards a theory of innovation and interactive learning*. Pinter Publishers.
- Mair, J., Mayer, J., & Lutz, E. (2015). Navigating institutional plurality: Organizational governance in hybrid organizations. *Academy of Management Annals*, 9(1), 441–474. <https://doi.org/10.5465/19416520.2015.1027084>
- McPhee, C., Bliemel, M., & David, S. (2021). Inclusive innovation ecosystems. *Technology Innovation Management Review*, 11(1), 5–16. <https://doi.org/10.22215/timreview/1413>
- Meyer, J. W., & Rowan, B. (1977). Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony. *American Journal of Sociology*, 83(2), 340–363. <https://doi.org/10.1086/226550>

- Moore, J. F. (1993). Predators and prey: A new ecology of competition. *Harvard Business Review*, 71(3), 75–86.
- Oh, D.-S., Phillips, F., Park, S., & Lee, E. (2016). Innovation ecosystems: A critical examination. *Technovation*, 54, 1–6. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2016.02.004>
- Ortiz, M., Marín-García, J. A., & Aznar-Mas, L. E. (2021). Intra-organizational social capital and absorptive capacity: A systematic review. *Journal of Business Research*, 134, 1–12. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.045>
- Pache, A.-C., & Santos, F. (2013). Inside the hybrid organization: Selective coupling as a response to competing institutional logics. *Academy of Management Journal*, 56(4), 972–1001. <https://doi.org/10.5465/amj.2011.0405>
- Powell, W. W., Koput, K. W., & Smith-Doerr, L. (1996). Interorganizational collaboration and the locus of innovation: Networks of learning in biotechnology. *Administrative Science Quarterly*, 41(1), 116–145. <https://doi.org/10.2307/2393988>
- Rabelo Neto, J. S., Figueiredo, C., Gabriel, B. C., & Valente, R. (2024). Factors for innovation ecosystem frameworks: Comprehensive organizational aspects for evolution. *Technological Forecasting and Social Change*, 203, 123383. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2023.123383>
- Ritala, P., Agouridas, V., Assimakopoulos, D., & Gies, O. (2013). Value creation and capture mechanisms in innovation ecosystems: A comparative case study. *International Journal of Technology Management*, 63(3/4), 244–267. <https://doi.org/10.1504/IJTM.2013.056900>
- Santos, F. M., Pache, A. C., & Birkholz, C. (2015). Making hybrids work: Aligning business models and organizational design for social enterprises. *California Management Review*, 57(3), 36–58. <https://doi.org/10.1525/cmr.2015.57.3.36>
- Secinaro, S., Calandra, D., & Biancone, P. (2019). Social innovation and hybrid organizations: A systematic review. *Sustainability*, 11(22), 6174. <https://doi.org/10.3390/su11226174>
- Snihur, Y., & Tarzijan, J. (2018). Managing complexity in business model portfolios. *Long Range Planning*, 51(1), 50–63. <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2017.06.004>
- Teece, D. J. (2007). Explicating dynamic capabilities: The nature and microfoundations of (sustainable) enterprise performance. *Strategic Management Journal*, 28(13), 1319–1350. <https://doi.org/10.1002/smj.640>
- Thomas, B. C., & Murphy, L. J. (2019). Innovation and social capital in organizational ecosystems. IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-5225-8589-3>
- Westley, F., Antadze, N., Riddell, D. J., Robinson, K., & Geobey, S. (2011). Five configurations for scaling up social innovation: Case examples of nonprofit organizations from Canada. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 50(3), 234–260. <https://doi.org/10.1177/0021886314532945>

- Williamson, O. E. (1991). Comparative economic organization: The analysis of discrete structural alternatives. *Administrative Science Quarterly*, 36(2), 269–296. <https://doi.org/10.2307/2393356>
- Young, D. R. (2008). Nonprofit organizations and market principles: What exactly are hybrid organizations?. *Nonprofit Policy Forum*, 9(1), 1–25. <https://doi.org/10.2202/2154-3348.1024>
- Zhang, J., Wang, Y., & Chen, Y. (2022). Technological interdependence and innovation ecosystem performance: Evidence from high-tech industries. *Technovation*, 114, 102470. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2021.102470>

SUKOEVOLUCIJA INOVACIONIH EKOSISTEMA I HIBRIDNIH ORGANIZACIJA

Rezime

Ovaj rad istražuje sukoevoluciju inovacionih ekosistema (IES) i hibridnih organizacija (HO), sa posebnim fokusom na prelazak sa linearnih, poslovno orijentisanih modela inovacionih procesa ka mrežno strukturiranim IES. Na osnovu sistematskog pregleda literature, identifikovani su ključni mehanizmi uzajamne adaptacije između IES i HO. Kombinujući tržišno vođenu i misijom usmerenu logiku, HO koriste strukturu i dinamiku IES kako bi potvrdile svoj legitimitet u složenim i brzo promenljivim okruženjima. Delujući kao mostovi između poslovnih, inovacionih i platformskih ekosistema, one olakšavaju razmenu znanja i resursa, povezuju aktivnosti različitih aktera i deluju kao katalizatori međusobne saradnje. Istovremeno, IES evoluiraju ka većoj fleksibilnosti, stvarajući uslove za integraciju i podršku hibridnim organizacijama. Na osnovu teorijske analize, predložen je konceptualni model koji prikazuje dinamičku interakciju između IES i HO, sa ciljem podsticanja inovacija i unapređenja održivoog socio-ekonomskog razvoja.

Ključne reči: inovacije, inovacioni ekosistemi, hibridne organizacije, koevolucija.

THE OTTOMAN PRESS AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF EVERYDAY LIFE IN WESTERN RUMELIA: THE NEWSPAPER „TUNA GAZETESI/DUNAV” (1865–1878)^{2*}

Summary

The paper presents the classification of the news published in the Ottoman newspaper „Tuna Gazetesi/Dunav” from all aspects of everyday life in the counties of the Niš and Pirot Sancaks. The fact that it was a media that was published continuously for over ten years makes this newspaper one of the primary sources for researching the history of events and everyday life in Niš, Pirot, Leskovac, Prokuplje, Kuršumlja, Bela Palanka and Znepolje during the last years of Ottoman rule in these areas in the 19th century.

Key words: Ottoman Empire, Balkans, 19th century, printing, Sancak of Niš, Sancak of Pirot.

INTRODUCTION

Although book printing in the Ottoman Empire is documented as early as the 15th century, newspapers as periodicals do not appear until the end of the 18th century. By the end of the 19th century, late Ottoman, i.e. early Turkish journalism had already been formed as a system of about fifty editorial offices with different spheres of interest and lifespan. Many of these media were created at the initiative of Europeans settled in the Ottoman Empire, as informants about the movement of capital, traffic and major political events. However, some editorial offices were also founded by domestic enthusiasts during the Tanzimat (1839–1876), Ottoman intellectuals who recognized the need to inform the population of the Empire about the state of the country and the achievements of the modern world, thereby encouraging the formation of a thoughtful, informed Ottoman society. Of the latter, the newspapers directly supported by the Ottoman state lasted the longest.

One of the most significant trademarks of the rapid development of Ottoman press in the 19th century is regional journalism. Regional journalism not only made local communities known to readers throughout the Ottoman Empire, but also helped to more directly observe the situations

¹ milan.randjelovic@icun.ni.ac.rs

^{2*} The research was financially supported by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia (contract no. 451-03-33/2026-03/200371).

that these communities went through, identify common problems (and therefore solutions), and also learn about regional differences. All of these aspects were most often permeated by the political narrative dictated by the State, which directly affected the longevity of the media. One of the newspapers that was most successful in fitting into the format we have described was the bilingual newspaper „Tuna Gazetesi/Dunav”.

„TUNA GAZETESI/DUNAV”

The founding of this newspaper is directly related to the reform by which the Ottoman state was administratively and territorially divided into vilayets during 1860s. The first of the vilayets, a pilot project, was the Danube vilayet, which was established on October 8, 1864. The Danube vilayet consisted of the sancaks of Niš, Vidin and Silistria, and was headed by Ahmed Midhat Pasha, a man who had been the governor of the Niš sancak before that (Randelović, 2022: 124, 372). In the Regulations for the Danube Vilayet, point 9, in addition to correspondence between the capital and the vilayet headquarters (Ruščuk), also referred to the issue of the press in the Danube Vilayet (*Loi constitutive*, 1865: 4). However, while still in Niš, the great reformer Midhat Pasha launched an initiative to ensure that the region under his management was covered by the press, as a public medium (1863). In this regard, he required from the State to be provided with lithography printing machine in Niš (BOA, A.MKT.MHM, 2653). Although he failed to do so from the position of the governor of Niš Sancak, a month after the establishment of the Danube Vilayet, the requested printing presses from the capital arrived at the Vilayet headquarters in Ruščuk. Shortly thereafter, a Vilayet printing house was established there.

„Tuna Gazetesi/Dunav” began on March 3, 1865, and was printed continuously until June 1, 1877. In the first year it was a weekly newspaper, published only on Wednesdays, but afterward it was twice a week (Wednesdays and Sundays) and it stayed like that till 1877. Since the editorial staff also comprised a large part of the staff of the Vilayet printing house, the work of these two institutions was inseparable. This was stopped by the Russo-Ottoman War (1877–1878), i.e. the attack of the Russian army on Ruščuk, during which the building of the printing house was hit by a shell and afterwards looted. Some of the undamaged machinery was then transferred to Sofia and used in 1881 to establish the Bulgarian State Printing House (İbrahimov, 2016: 89). This was the end of „Tuna Gazetesi/Dunav” newspaper. In the thirteen years that „Tuna Gazetesi/Dunav” existed, it published over 1,170 issues and about a dozen specials.

In form, „Tuna Gazetesi/Dunav” was a four-page bilingual newspaper, printed in Ottoman Turkish and Bulgarian. It consisted of four sections: Domestic News (reforms and activities of the Ottoman government), General Affairs (events in the Danube Vilayet), Foreign News and Advertisements/Announcements. The text in Ottoman and Bulgarian was mostly the same in Domestic News and General Affairs, however, in other sections there could be differences, especially in Advertisements/Announcements, since the target groups of the Bulgarian and Turkish readers were

different. In addition, a special series published in 1871–1872 after each Hijri month contained the Grand Vizier's decrees, laws, and criminal judgments, as well as a detailed description of the prosecuted offenses of various categories that occurred in the kazas of the Danube Vilayet.

The sources of direct information for „Tuna Gazetesi/Dunav” varied and were very rarely cited. However, it is taken into account that, according to the Regulations of the Danube Vilayet, they were taken from the offices in the sancaks which were responsible for collecting data for the State from subordinate kazas, local commercial courts, state officials of local administrations, monthly economic and regular reports (defters), data taken from reliable passers-by and merchants, especially when it came to news from Serbia and the Danubian principalities. In addition to this, the editorial staff was also taking news from other newspapers, domestic ones in Turkish and European languages, as well as from the newspapers published abroad. In cases where news was taken from other newspapers they were always properly cited as the primary source of information. Thus, in the columns „Tuna Gazetesi/Dunav”, the Ottoman newspapers „Tasvir-i Efkâr”, „Ceride-i Havâdis”, „Zembul”, „Mümeyyiz”, „Ceride-i Askeriyye”, „Tercüman-ı Ahvâl”, „Levant Herald”, „Journal de Constantinople”, „Courier d'Orient”, „Moniteur”, German „Gazette d'Ausburg”, British „Times”, French „Nouvelle Publique” and „Patrie”, American „New York Times”, Serbian „Napredak”, „Svetovid”, „Vidovdan”, „Zastava” and many others from near and far European and world regions are mentioned as primary sources of information.

Good editing, choice of topics and application of easy, everyday language made „Tuna Gazetesi/Dunav” reach 1,500 subscribers in the first year of publishing, along with another 500 or so occasional readers. Who were the readers, then? Judging by the subscribers, more than half of them were people from the Ottoman capital (800), about 100 copies went to subscribers in Serbia, the Danubian principalities and the editorial offices of other newspapers that relied on „Tuna Gazetesi/Dunav”. About 300 copies were ordered by officials of the Danube Vilayet administration, and about 400 copies were purchased by ordinary citizens (Koç, 2015: 126). Some copies were distributed free of charge to Muslim junior high schools (rüşdiyes), members of the high provincial administration and ulema (Çelik, 2007: 82). The orphanages (islahhanes) in the Danube province were probably getting the free copies, as well.

The people who made up its editorial staff, Turks and Bulgarians, were most responsible for the newspaper's rapid rise to prominence. They were all prominent members of the Ottoman provincial intelligentsia. Among the Turks, these were Yusuf Ziya Effendi, Selim Siri-bey (later Pasha) and Ahmed Midhat Effendi – the „father” of modern Turkish journalism. Among the Bulgarians, those were the translators Stoil Popov and Ivan Čorapdziev, as well as the technician and typesetter Nikola Effendi. However, the most significant figure in the Bulgarian section of the editorial staff was Dragan Tsankov, a publicist and leading ideologist of Bulgarian nationalism in the Ottoman Empire during 1860s and 1870s. His influence was clearly visible in the newspaper's narrative and the viewpoints it popularized.

As a state project, „Tuna Gazetesi/Dunav” had several goals. The primary one was to inform the people of the Danube Vilayet about the situation in the capital, the other provinces of the Empire, and the world. Therefore, although it was a provincial newspaper, it conveyed the official views of the Ottoman state. In this regard, „Tuna Gazetesi/Dunav” was a means to politically homogenize public opinion and shape it in a way that it would always lean towards state policy. Therefore, through the „Tuna Gazetesi/Dunav”, the unity of Muslims and non-Muslims in the province was promoted, as well as the liberal ideas and technological achievements from the West so it could foster the formation of a provincial intelligentsia and a unified civic class, regardless of religious and ethnic affiliation. Regarding the role of non-Muslims in this policy, the Ottoman state relied especially on the Bulgarians, the only Slavic Orthodox population which was recognized as a community (milet) and dwelt in the central regions of the Danube Vilayet.

The purpose of „Tuna Gazetesi/Dunav” to influence public opinion was closely related with the work of the vilayet printing house in Ruščuk. Until its establishment, Bulgarians printed or received church books and textbooks from Russia, Serbia and Austria. Especially when it came to Russia, there was a danger of inserting various subversive political materials among the imported books that could encourage nationalism among the Bulgarians and the idea of independence from the Ottoman Empire. With the launch of the vilayet printing house, the printing of textbooks for Bulgarians and the works of local Bulgarian authors began, which made the printing and procurement of books outside the Danube vilayet unnecessary. In parallel with the strategy that the Ottoman state promoted through „Tuna Gazetesi/Dunav”, the Bulgarian part of the editorial staff also had its own agenda. According to it, „Tuna Gazetesi/Dunav” was to serve Bulgarian national propaganda purposes at the expense of other Ottoman Slavs.

Under the influence of Dragan Tsankov and the exarchist climate in the editorial office, in „Tuna Gazetesi/Dunav” the entire Slavic population in the Danube Vilayet was presented exclusively as Bulgarian. This was taken to such an extreme that even Muslims were often presented with the suffix specific to Bulgarian surnames (Bekir Osmanov, Mehmed Salikhov, Sherif Abdulahov, Hussein Hasanov, etc.). The surnames of Tsincars and Greeks were retained with the Hellenic suffixes „-ki/-kis”, however, among them were also some who were mentioned as „Ivans”. As for the Serbs, the stand of „Tuna Gazetesi/Dunav” was such that their existence in Rumelia was completely denied, except in the case of persons from Serbia passing through it or staying there for a short time. Since the names and surnames of the native Serbs were translated into Bulgarian mechanically, it is easy to see in which cases the editorial staff intervened (Jova Milenkov from Prokuplje Kaza, for example). The newspaper also revealed its fabrications and interventions in other ways. For example, in the news from the western regions of Rumelia, the absence of typically Bulgarian names (Vasil, Vilko...) is striking, while the names are typical for the Serbs of the region (Stojan, Kole, Đoka, Đorđe, Kostadin). Also, for the areas west of Sofia reporters regularly had to *emphasize* the national identity of the

people they were writing about (...Bulgarian Stanko from Vranje, ...when one Bulgarian woman in Niš met another..., the Bulgarians there...), which indicates the actual distance of the editorial staff from these regions. However, when the reports refer to cities located in Bulgaria there is no emphasis on the national identity of the actors (Yordan Stefanov from Ruščuk, Todor Tsankov from Plevna, etc.). In general, the editorial staff (at least the Bulgarian part) harshly criticized Serbia's policy regarding rapprochement with the Bulgarians or the creation of any mutual cultural or political bridge (Tuna Gazetesi/Dunav, 19 May 1871, 2). The attitude of the newspaper towards Serbia was synchronized with the stands of Ottoman Empire, given that any confirmation of the Serbian presence in Rumelia meant for Constantinople the legalization of Serbia's claims to those areas. It especially referred to the Niš, Skopje and Prizren sancaks (i.e. the kazas of the later Kosovo Vilayet). The editorial staff was no less lenient towards the Greeks and their clergy, which actually had more to do with the struggle of the Exarchists and Phanariotes in the Ottoman capital. While in the case of Serbia „Tuna Gazetesi/Dunav” only reflected the official policy of Constantinople towards Serbia, the conflict with the Greeks was a direct result of the internal policy of the Porte to divide Ottoman Christian communities, as the foundation of the Bulgarian Exarchate in 1870 proved. However, the Exarchists at „Tuna Gazetesi/Dunav” kept in mind that the interests of the Ottoman state were still in the foreground. That is why, after the establishment of the Bulgarian Secret Committee in Bucharest (1866), they wrote negatively about this Bulgarian émigré organization since it worked on liberation of Bulgaria from the Ottomans with the support of Russia. Therefore, every incursion of the Committee bands into the Danube Vilayet, for the purpose of triggering anti-Ottoman uprising, was presented in a negative context.

In addition to commenting the events in a manner that suited the Ottoman state, „Tuna Gazetesi/Dunav” also acted as a propaganda outlet by dealing with foreign newspapers which criticized or negatively commented the internal policies of the Ottomans. It reacted same way when the activities of the Exarchy in Rumelia were criticized from abroad. In this regard, the columns of this newspaper occasionally pass over the news from Greek or Serbian newspapers (most often „Napredak” and „Svetovid”), and then comment on it in a way that challenges the original author's credibility or knowledge of the true information about the event he was writing about. In such cases „Tuna Gazetesi/Dunav” did not publish the reaction from that foreign newspaper on its response. That way it intentionally created the impression before the readers that in the certain media conflict „Tuna Gazetesi/Dunav” dominated, compromised the other side and suppressed it with facts. However, it did not hesitate to spread half-truths and disinformation itself when it was necessary for the interests of the Exarchists or the Ottoman state. This was especially noticeable during the period of the uprising in Herzegovina (1875) and the Serbian-Turkish Wars (1876–1878). However, over the years, „Tuna Gazetesi/Dunav” underwent changes in its narrative style, so two periods are noticeable. From its founding until 1872, the texts were more descriptive and politically subjective, while after that

the narrative becomes informatively sterile, which is already reminiscent of a modern journalistic style. This indicates a certain professional maturation of the newspaper, but also the possible changes that have occurred in its editorial staff in the meantime.

WESTERN RUMELIA IN „TUNA GAZETESI/DUNAV”

Although Rumelia technically refers to the entire European part of the Ottoman Empire, in 19th-century historiography this name referred to the areas of present-day Greece, Bulgaria, North Macedonia, Albania and the southern part of Serbia with Kosovo. Therefore, its western part facing Principality of Serbia consisted of the areas west of Sofia, grouped from 1835 to 1877 in Niš, and from 2 January 1877 in the Niš and Pirot Sancaks. These are the kazas of Prokuplje (with the nahiya of Kuršumlja), Pirot (with the nahiya of Bela Palanka), Niš, Leskovac, Vranje and Znepolje. Due to the circumstances resulting from the wars of the Ottoman Empire with Serbia and Russia (1876–1877), an administrative reorganization of this area took place. The Pirot Sancak was established within the Sofia Vilayet, consisting of units separated from the Niš and Sofia Sancaks. Znepolje, Pirot and Bela Palanka are taken from Niš Sancak, and the kaza of Breznik and the nahiya of Sar-Yurt were from the Sofia Sancak (Tuna Gazetesi/Dunav, January 2, 1877, 2263).

This administrative organization did not correspond to the way in which news from these areas was arranged in the „Tuna Gazetesi/Dunav”. While Kuršumlja is always mentioned in the reports about the Prokuplje kaza, news related to Bela Palanka are listed with reports concerning Niš, not Pirot. Most often, the subsection in Domestic News usually bore the name of a specific sancak of the Danube Vilayet, and then, sometimes in order and sometimes mixed, news from the kazas and nahiyas from that sancak were listed. Since 1866, the regional division of news in „Tuna Gazetesi/Dunav” was listed under the title „Reports from...” (Дописка отъ...), from August 11, 1874, „They report from...” (Пишжтъ отъ...), already in September of the same year the title was changed to „Mutesarifiḳs” (Мютесарифѣлицитѣ), and from the summer of 1875 it was returned to „They report from...”, with the obligatory insertion of the name of the specific sancak of the Danube Vilayet. The form of the news was also variable. Sometimes they were unusually long and descriptive, and sometimes only short, affirmative forms. When it comes to Western Rumelia (until January 1877, the Niš Sancak), there is a break in publishing news from it. The reason for this is the fact that from 1871 to 1874, this sancak was annexed to the Prizren Vilayet, and then briefly to the Novi Pazar Vilayet, only to be finally integrated back into the Danube Vilayet (Randelović, 2022: 130–131). During this period, there is almost no news from the Niš Sancak in the „Tuna Gazetesi/Dunav”, except when it comes to appointments of high officials or indirect information. In June 1876, another reorganization of Western Rumelia took place, when the Niš and Sofia Sancaks were separated from the Danube Vilayet in order to establish a separate Sofia Vilayet (Randelović, 2022: 131). However, as the war followed, although it was nominally not part of the Danube Vilayet,

Western Rumelia was still written about in this newspaper due to current events on the front against Serbia.

Although there are sections in „Tuna Gazetesi/Dunav” where news are grouped, we have grouped them internally according to their relevance.

The first group consists of economic news, which includes: information on the organization of local markets and fairs, the establishment of various special-purpose funds (chests), the discovery and exploitation of ores, the opening of new road routes, the work of the transport company of the Niš Sancak, the establishment of factories, the purchase of agricultural and other machinery from Europe, various economic statistics, news about the agricultural loan fund (menafi sandık), the purchase of livestock, the harvesting of tithes, reports on sowing and harvesting in the kazas, the return of the population that had fled to Serbia, etc. From this group, in the period 1865–1877, 65 news were documented for Niš and Bela Palanka, 19 for Pirot, 10 for Vranje, 7 for Leskovac, 5 for Znepolje and 7 for Prokuplje with Kuršumlja.

The second group consists of news about cases of minor bodily injury and non-fatal crimes, such as: defamation, prostitution, theft (robbing shops, warehouses and churches), fights, desertion, identity fraud to avoid military service or paid military service instead of a selected conscript, speculation and embezzlement by state officials, punishment of officials for negligence in their work, intentional poisoning of livestock, false testimony, capture of outlaws and escaped prisoners, cases of intentional and accidental arson, etc. According to statistics, there were 33 such news for Niš with Bela Palanka, 17 for Pirot, 5 for Vranje and Leskovac each, 4 for Znepolje, and 8 for Prokuplje with Kuršumlja.

The third group are news about cases of serious bodily harm, crimes resulting in death, and cases of violation of honor. These include: murders, intentional (by drowning, by firearm, by hanging) and fatal accidents (falls, overturning of a carriage, death under load, mountain landslides), injuries – attempted murders and self-inflicted injuries of civilians and soldiers, revolts against the state, deadly riots, public executions of criminals, cover-ups of murders, rapes and attempts to cover up rapes, infanticide, death in childbirth, and cases of sudden death and freezing. For Niš with Bela Palanka, 51 cases have been documented from this category, for Pirot 28, for Vranje 23, Leskovac 29, for Znepolje 3 and for Prokuplje with Kuršumlja 36. In this group, there are noticeable peculiarities in some of the kazas, so in Vranje, Leskovac and Niš there are frequent cases of suicide due to unhappy love or passion, and what is curious is that it was often among the married people as well as among the bachelors, regardless were they Christians or Muslims. On the other hand, the Prokuplje kaza is also specific due to its proximity to the border with Serbia and frequent border incidents, i.e. attempts by Arnauts and Circassians to invade Serbia to rob livestock, but also raids by outlaws from Serbia. „Tuna Gazetesi/Dunav” regularly presented such cases in a way that compromised the Serbian side, so gangs of Arnauts and Circassians were described as Arnaut or Circassian *children* or *boys* who *accidentally strayed* or *crossed the border out of ignorance*, where Serbian guards shot at them, wounding or killing

some. However, the newspaper also documented cases of actual incursions by Serbian and Montenegrin outlaws, who went to Kuršumlja and the Prokuplje kaza to plunder and take away Albanian herds, often killing shepherds and witnesses. In this regard, the Prokuplje region is also home to frequent cases of ambushes by outlaws from Serbia who intercepted Muslims or killed those they found isolated in the forests.

The fourth group consists of news about human and animal diseases, natural disasters and fires. These are reports about invasions of various insects and other pests, heavy snow and rain, low temperatures, earthquakes, high temperatures and drought, city fires, livestock diseases („treska”, „sipanica”, „čirevi” and „šuga”), dysentery and cholera, mass deaths, hail and crop damage, river overflows, strong winds, the opening of quarantines or the isolation of certain settlements due to epidemics. According to statistics, there are 48 such news for Niš with Bela Palanka, 22 for Pirot, 13 for Vranje, 12 for Leskovac, 17 for Znepolje and 16 for Prokuplje with Kuršumlja. This group is particularly valuable for researchers who study the toponymy of the region, since the names of villages and places are regularly mentioned in these news. In addition, data on health and weather conditions are useful for researchers who study the microclimate of a particular place in the southern part of Serbia, and the demography and health picture of the population that inhabits it.

The fifth group is news about the administrative movements of civil and military officers, as well as military matters in the broadest sense. These include: appointments of officers, their transfers and services, decorations for merit, military exercises, engagement of military units in fortification works, rotation of battalions, discharge of battalions after serving their term, military and civilian inspections, replenishment of weapons, deaths of prominent high-ranking officers, war operations in 1876–1878 (care of the wounded, replenishment of ammunition and units), transfers of high-ranking administrative officials (mutesariffs, muawins, naibs). This group of news is the most significant for researching movements in civil and military administration, and consists of 123 news for Niš with Bela Palanka, 31 news items for Pirot, 6 news items for Vranje, 8 for Leskovac, 5 for Znepolje and 15 for Prokuplje with Kuršumlja.

Public works and initiatives of local authorities constitute a special group of news, given that after the governorship of Midhat Pasha in Niš, a special standard was reached in the regulation and conduct of communal policy in the kazas that gravitated towards this city. In this regard, this group includes news about: the establishment or repair of hospitals, schools and other public buildings (telegraph, council offices and konaks), the establishment of various administrative councils, the construction of roads and bridges, the rehabilitation of the existing transport network, repairs to public fountains, the introduction of public lighting, the reception of engineers and surveyors from the capital for various construction projects, increasing the level of security (construction of guardhouses and watchtowers), etc. There were 31 news for Niš with Bela Palanka from this group, 11 for Pirot, 6 for Vranje, 4 for Leskovac and 5 for Prokuplje with Kuršumlja.

Social, i.e. public events are the main feature of the civil society that was in its infancy during the Tanzimat, and the news that „Tuna Gazetesi/Dunav” reported about them is significant for connecting life in the settlements of Western Rumelia with the social history of the Serbian New Territories after 1878. Such events include news about: public celebrations (of the birthdays of sultans and anniversaries of their accession to the throne, the birthdays of royal family members, the arrival of various state and religious officials in the city, as well as foreign diplomats), military parades, public fireworks, etc. There are 13 such news about Niš with Bela Palanka, while in other places there are no news about events from this group.

Private initiatives of citizens and various donations were recognized as a separate group, consisting of news about: voluntary departures to the army, donations to schools, collective donations to vulnerable persons in other parts of the Empire (Circassian and Tatar refugees from Crimea, muhajirs from Crete), collection of financial assistance for the purchase of weapons for the regular Nizam army, donations of money, land or movable property (horses and livestock, clothing and footwear) by private individuals for the common good (construction, expansion and renovation of public institutions, mosques, bridges). From this group 24 news were documented for Niš with Bela Palanka, 11 for Pirot, 9 for Vranje and Leskovac, and 3 for Znepolje.

Although small, educational opportunities constitute a particularly significant group, given that during the Tanzimat local administrations took this issue particularly seriously, and therefore this includes news about: the establishment of schools and initiatives related to schools, holding school celebrations and exams, the Islahanne in Niš, news about the success of outstanding students and their scholarship-based education in the Ottoman capital or Europe, marking final exams and charitable sunnah for Muslim students. For Niš and Bela Palanka there are 44 news from this group, for Prokuplje with Kuršumlija only 1, while for other places there is no news from this domain.

Finally, a special group was distinguished, consisting of public notes and miscellaneous, which mostly included news published in Announcements/Advertisements section at the end of each issue of „Tuna Gazetesi/Dunav”. These are news about: military obligations of reassigned soldiers, news about found and unidentified corpses, rescuing people from rivers or drifts, collection of various taxes (bedel, resums), news about cases of animal rabies, obscure news about the birth of deformed children and animals, an emergency call for food collection and aid for local garrisons, announcements about granting pensions to widows of meritorious officers, statistics of the sancak budget, announcements of bankruptcies and claims of business partners, various regulations on the work of public institutions, the arrival of various commissions from the capital, etc. For Niš and Bela Palanka 88 news from this group were documented, for Pirot 12, for Vranje 11, for Leskovac 10, for Znepolje 4 and for Prokuplje with Kuršumlija 12 news items.

Therefore, if we take into account that only a quarter of each issue of „Tuna Gazetesi/Dunav” was dedicated to regional news, then the number of at least 992 news in 1180 issues of this newspaper represents a significant corpus of information for the region of Western Rumelia in the second half of the 19th century.

CONCLUSION

50

Although they have existed since the Middle Ages, newspapers as a format have become a significant addition to primary sources used for historiographic purposes only since the 19th century. However, in all periods the most common problems with this type of serial publication have been instability in form and program, as well as bias, which has practically always been inseparable from newspapers. However, the (relative) technical ease with which numerous newspapers were launched made life in many regions more visible, and thus made it easier to follow social processes and phenomena outside the major European centers.

The official newspaper of the Danube Vilayet, „Tuna Gazetesi/Dunav”, is the most successful example of a provincial newspaper in the history of the late Ottoman state. Its good and responsible management was crucial in ensuring that the newspaper achieved a respectable longevity, which allows modern researchers to follow its perspective on social and political events in the regions in which this newspaper was interested. Therefore, if its political-propaganda narrative is ignored, it is a media that disseminated data with double values – direct, documenting the events it informed about, and indirect, describing the circumstances in which these events occurred. This is particularly important for research into parts of the Ottoman Empire such as Western Rumelia, due to the insight into the reaction of ethnically and religiously heterogeneous communities to the internal and foreign policy of the Ottoman state, the role that this region played in the process of its modernization (Tanzimat) and the course of the wars of 1876–1878, which had a fateful impact on the future of the Ottoman state. For the history of Serbia, which Western Rumelia encompassed until 1878, this newspaper is important because it makes it easier to observe cultural, political, economic and social differences in relation to the changes that Europeanization under the Obrenović dynasty brought here after 1878. The articles there also allow us to see the historical connections between two eras, which is particularly important for dealing with the institutions, customs, and ways of life that survived the changes of 1878.

REFERENCES

Unpublished sources

Başbakanlık Osmanlı arşivi, İstanbul (BOA)

Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM)

Literature

İbrahimov, Osman. “Osmanlı Devleti’nde İlk basın Yayın Faaliyetleri ve Tuna Gazetesi”. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2016): 82–94.

Koç, Bekir. “Tuna Vilayeti Gazetesi ve İçeriğine Dair Bazı Bilgiler (Mart 1865–Mart 1868)”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 36/57 (2015): 121–158.

Loi constitutive du department forme sous le Nom de Vilayet du Danube. Constantinople: Imprimerie Centrale, 1865.

Randelović, Milan. *Osmanski upravnici Niša u XIX veku (1799–1878)*. Niš: Scero Print, 2022.

„Tuna Gazetesi/Dunav”, Ruščuk (1865–1877)

Çelik, Mehmet. *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864–1868 [Master thesis]*. Ankara: Bilkent University – The Department of History, 2007.

ОСМАНСКА ШТАМПА КАО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЈУ СВАКОДНЕВИЦЕ У ЗАПАДНОЈ РУМЕЛИЈИ: ЛИСТ „TUNA GAZETESI/ ДУНАВЪ” (1865–1878)

Резиме

У раду је представљена класификација вести објављених у османским новинама „Tuna gazetesi/Дунавъ“ из свих аспеката свакодневног живота у казама и нахијама Нишког и Пиротског санџака. Чињеница да је реч о медију који је континуирано излазио преко десет година чини ове новине једним од примарних извора за истраживање историје догађаја и свакодневног живота у Нишу, Пироту, Лесковцу, Прокупљу, Куршумлији, Белој Паланци и Знепољу током последњих година османске владавине на овим подручјима у 19. веку.

Кључне речи: Османско царство, Балкан, 19. век, штампа, Нишки санџак, Пиротски санџак.

BALKANS – THE BRIDGE OF MONOTHEISTIC RELIGIONS

Summary

When analyzing any society, regardless of time and space, religion, identity, and politics are always relevant. Religion completes identity by giving it that sense of life (here and after) that connects man, constantly, with the Absolute, i.e. with God: religion and identity then become an important binomial which in every single act and event suggests a meaning which transcends them. Abrahamic religions, as the three largest monotheistic religions, should facilitate encounters between the faithful, rather than foment a cultural clash aided by ignorance and intolerance. World politics suggests that the problem of intolerance is particularly pronounced in relation to monotheistic religions, namely, Judaism, Christianity, and Islam. Structural antagonism and hostility to other traditions represent a breeding ground for unrest and extremism, which cannot go unpunished if we want to live in a peaceful society. Is religion one of the main causes of war? Or is it simply a means for inciting troops to attack, divide societies and plunder countries? The original cause of any war or conflict is complex and nuanced, and many factors are often at stake, including power, politics, ideology, money, territory, and identity. The mixture of religion and politics was, historically speaking, “very dangerous”, as is evidenced by medieval examples such as the Crusades, and today, history repeats itself, as demonstrated by the situations concerning Israel, Palestine, the Balkans and the Islamic State. This paper will seek to provide a better understanding of the identities and politics of the Abrahamic religions in the Balkans, including their points of convergence and divergence.

Key words: Balkans, conflicts, Cristianity, identity, Islam, Judaism, politics, religion.

INTRODUCTION

According to the testimony of Cicero, Plutarch, Seneca, and other ancient writers, in no single epoch was a people or tribe without any religious consciousness. As Plutarch wrote: “In traveling over the earth, you may find cities without walls, without literature, without the arts and sciences of civilized life, but a people without God, without prayers, without religious oaths, without religious rites, without sacrifices, is nowhere seen” (Plutarch, *Adv. Colotem*, c. 31). In dialogue *De Legibus (On the Laws)*, written by Marcus Tullius Cicero we can find: “And among human beings themselves there is no nation either so tame or so wild that it does not know

¹ radmilo1981@gmail.com

that it should have a god, although it may be ignorant of what sort it ought to have” (Cicero, *De Leg.* I 24). Something similar can be found in Seneca’s 117 *Epistulae Morales ad Lucium*: “For instance, we infer that the gods exist, for this reason, among others – that there is implanted in everyone an idea concerning deity, and there is no people so far beyond the reach of laws and customs that it does not believe at least in gods of some sort” (Seneca, *Epist* 117:6). Most scientists in various fields agree that religion is a universal human phenomenon and that it has significantly affected the life of mankind, granting man a connection to something beyond himself, a connection to God. Etymologically, the word “religion” derives from the Latin word “religare” meaning “to tie or bind together” while modern dictionaries define religion as “an organized system of beliefs and rituals that focus on the supernatural being or beings” (<https://www.facinghistory.org/holocaust-and-human-behavior/chapter-1/religion-and-identity>).

Belonging to a religion means, above all, being a part of the community, and sometimes of the culture. All religions include rituals and scriptures that instruct their followers on how people should treat each other. Religion can be a central part of one's identity, which begs the questions: What is identity? What is the relationship of identity to religion? The term identity is widely used in social-scientific, academic disciplines, to explain the causes of many prominent social and cultural phenomena in the world. Identity is mainly based on one group which can be ethnic, religious, or national (Fearon, 1999: 4-5). People who have a similar ethnic and cultural background may have different group identities which can end up in conflict, such as Catholics and Protestants in Northern Ireland (<https://fountainmagazine.com/2014/issue-100-july-august-2014/perspectives-on-identity-and-religion-july-2014>). Group identity is especially strong among people who have historical, ethnic, or religious ties and feel that they are illegitimately denied basic needs. For example, Muslims living in different parts of the world, including remote places such as the United States or Indonesia, may simultaneously protest when they feel injustice against Egyptian Muslims (<https://fountainmagazine.com/2014/issue-100-july-august-2014/perspectives-on-identity-and-religion-july-2014>). Jewish, Christian, and Islamic history all share the same starting point, a faith in one God who created man “in his own image”. Those who believed in the one God found themselves between divine principles and historical circumstances. The history of Abrahamic religions (desert monotheism) is a history between true cult, true faith, and idolatry. If someone claims himself to be a Jew, a Christian or a Muslim, then he is able to access a religious experience and support within himself, and within his community, an identity, and he is thus involved in an historical trend (Košutić, 2015: 209).

CHARACTERISTICS OF ABRAHAMIC RELIGIONS

Though the main characteristic of Abrahamic religions is monotheism, problems arise in the interpretation of scriptures and revelations, and according to theologian Hans King: “Judaism can be characterized as a religion of law, Christianity as a religion of love, and Islam as a religion

of prayer” (Küng, 2007: 13). However, the backbone of these religions are mercy and love and as such they represent the primordial determinants of the divine, for God is the epitome of immeasurable love and mercy. Therefore, unlike alienated love, humanity should be sustained by essential love: *ahab, agape* and *sadaqah*. In the Talmud it is written: “What is hateful to you do not do to your fellow” (Shabbat 31a) whilst in the Gospel of Matthew it says: “Do to others whatever you would like them to do to you” (Matthew 7:12). The Holy Book of the Islamic faith, the Qur'an, contains the similar entreaty: “None of you will believe until you love for your brother what you love for yourself” (Al-Bukhari and Muslim). An example of the identity of desert monotheism is Lessing's famous drama *Nathan the Wise*. The plot of this drama is set in Jerusalem on the eve of the Third Crusade. *Nathan the Wise* concludes that the essence of all relationships is actually a re-examination of one's own religious foundations, that is, identity as a solid and unchangeable component. With the parable of the ring, (more precisely three identical rings, one of which is the original family heritage, and the remaining two are faithful copies), Nathan answers the Sultan's question about the only true faith, allowing Lessing to identify the equal value of the three great religions, leading to tolerance and appreciation. Thus, all three religions represent the same values: love, justice, and peace. As with people, religions have never lived in isolation from each other. It is known that merchants, soldiers, exiles, sages, preachers, and other travelers have been moving around the Balkans for centuries, carrying their religious practices and traditions. Viewed from a cultural and religious standpoint, the roots of the Balkan peoples are as diverse as the rest of Europe. Hellenistic-Roman, “barbaric”, Jewish, Christian, and Islamic (Karlić, 2011: 752); all of these groups influenced the development of the consciousness of the South Slavs, the Balkan peoples, as well as their cultural identity, and one of the integral parts of that identity is religion. The interdependence of these religions is obvious and can be seen in many different cultures and civilizations across the globe. Practically no religion can be said to be completely autochthonous, so it is easy to recognize the influences of Jewish, Greek, Roman, and other religions in Christianity, just as it is easy to recognize the influence of Judaism and Christianity and pre-Islamic traditions in Islam, whilst as far as cultural practices are concerned, their influence has permeated to a great extent. The dialogue of religions is, in a way, present because ideas, beliefs and values have always been exchanged. The exchange implies that borders that are determined ethnically, racially, or politically, are still passable.

COEXISTENCE OF ABRAHAMIC RELIGIONS IN THE BALKANS

If we keep in mind the similarities of Abrahamic religions and cultures in the Balkans, we must inevitably wonder why so much hatred and intolerance exists within this geographical space? In the Greek records about the Slavs, it is said that *ἀκαταστασία* (disorder) and *αναρχία* (lawlessness) reign among them: “They are not in agreement with each other in anything;

when one agrees on something, the other immediately overturns their solution, because they all cultivate 'enmity' towards each other and none of them will obey the other" (Srećković, 1884: 42). The split and lack of inclination towards organized political life are the main reasons why the history of this race has such a sad course. At one point, when the Slavic peoples occupied half of Europe, it appeared that it would be different, that they would be the masters of Europe and decisively influence its history. Then came the division that definitively divided the Slavic ethnos (Bodrožić, 2011: 28). These divisions arose because of clericalism, nationalism, and fundamentalism; that is, when religious faith was placed in the service of limited interests (Šušnjic, 2015: 202). Stereotypes, prejudices, traditionalism, nationalism, authoritarian mentality, and anti-intellectualism are the ideas and movements that lead to misunderstandings, and ultimately cause religious intolerance. This is the only way to explain how people of the same ethnic origin, from the same village, could remain strangers to each other. In Bosnia, for example, there is almost no connection between the literary creation of Franciscan preachers, Orthodox monks, and Muslim dervishes, and if people lived almost house to house and had, for the most part, the same fate (Ćorović, 1921: 105).² Only natural disasters such as earthquakes or floods like the one described in Andrić's novel *On the Drina Bridge* could make members of different religious communities, at least for a moment, feel like people of the same destiny. Historical catastrophes did not bring them closer, instead, these events brought new doubts and deepened old hatred.

"Four religions live on this narrow, hilly and scarce piece of land. Each of them is exclusive and strictly separated from the others. You all live under one sky and from the same country, but each of these four groups has the center of their spiritual life far away, in another world, in Rome, in Moscow, in Constantinople, Mecca, Jerusalem or God knows where, but not where one is born and one dies. And each of them believes that its good and its benefit are conditioned by the damage and backwardness of each of the other three faiths, and that their progress can only be to its detriment. And each of them has made impatience the greatest virtue, and each expects salvation from somewhere outside, and each from the opposite direction (Andrić, 1992: 245)."

The Balkans have the misfortune of being the border between East and West. "Peoples living on the border, between two great kingdoms, are rarely loyal to anyone, and always ready to betray" (Crnjanski, 1981: 80-81). This is also the reason that religious and ethnic identities are "often unstable and poorly defined, and that shifts and transfers of identity often take place" (Dejzings, 2005: 47). It is also noticeable that any change in ethnic identity is conditioned by a change in confessional affiliation. Historically speaking, the Balkans have always been the border, a fact that remains un-

² I wanted to highlight that the people, who live in neighbourhoods, in houses that back onto each other, are not close due to religious divide, and act as if they do not share the same fate.

changed in certain ways even to the present. Cultural and political borders in the Balkans were established even before the arrival of the Slavs, when the Roman Empire was divided into two parts in 395 CE the border in the Balkans mostly coincided with the Drina River), and that border deepened with a church schism in 1054 CE, whilst there were further changes with the Ottoman invasion of the Balkans (Kumpes, 1992: 17). Religious conflicts over the centuries have significantly affected the modern picture of interfaith and interethnic relations, between Islam and Christianity, on the one hand, and Orthodoxy and Catholicism, on the other. In addition to these conflicts, it is worth mentioning the persecution of Bogumils in the medieval Serbian state, as well as the conflict between Catholicism and the Bogumils (Bosnian Church) (Kumpes, 1992: 19).

RELIGIOUS CONFLICTS IN THE BALKANS

Conflicts most often manifested themselves as attempts at conversion and assimilation. The former Yugoslavia is often cited as a textbook example of the recurrence of religious conflicts in the late 20th century. For seventy-three years, Yugoslavia was one country with peoples who mostly spoke the same language, lived together, and seemed to differ from each other only in religion. It is not surprising that these facts are connected with other conflicts between the followers of different religions that prevail elsewhere in the world, and with the “awakening of the religious” and the development of fundamentalism of all kinds. The communist regime expected that the decline of religiosity would be accompanied by a reduction in national antagonisms that were believed to be associated with it, which turned out to be a complete underestimation of the importance of identity. It is obvious that the conflicts were primarily national, with every nation wanting to be the master of its own territory, and to realise its statehood and identity. Thus, in the early 1990s, religion returned to Bosnia and Herzegovina “at the big door”, which led to a change in the political role of religion and religious communities, whose influence on political, educational, and cultural life, and especially on the media, increased significantly (Abazović, 2009, 48–50). Ivan Markešić believes that the German historian Wechler's understanding of the four Old Testament ideas that nationalism managed to secularize even after their transfer to domestic traditions, which can be applied to Croatian, Bosniak and Serbian nationalism in Bosnia and Herzegovina. This refers to the adapted experience of the “chosen people”, of the “promised”, “holy land”, of the deadly hostility of the adversary who could prevent the “chosen people” from entering the promised land and of the historical mission of the “chosen people” (Wechler, 2005: 34–35). That is, its leader should fulfill

“on the sacred ground of the future nation-state, so Croatia became the 'lobby of Christianity', and Kosovo 'Serbian Zion', i.e. 'Serbian Jerusalem', while Bosniaks became the 'primary people' of Bosnia, and Croats and Serbs, immigrants, thus establishing a distance from others: Croats to Serbs and Bosniaks, Serbs towards Croats

and Bosniaks, and Bosniaks towards Croats and Serbs, although Muslim believers in Croatian and Serbian nationalist ideologies are ethnic Croats, namely ethnic Serbs. Thus, the 'promised land' becomes a homeland to which nationalism determines the precise boundaries within which the ancestral land is soaked in the blood of ancestors and the place where folk culture and language developed. Thus, the defined boundaries of the 'promised' land that the 'chosen people' should own in this way must never be forgotten (Markešić, 2008:532)."

The close connection between denomination and national identity is a feature common to all countries in the region. When we say that the population is "Orthodox", "Catholic" or "Islamic", it is in itself considered that the religion in question is not necessarily considered a faith and a personal commitment, but rather a sociological phenomenon, as understood by Emil Durkheim and Max Weber; a hereditary affiliation to a community defined by a traditional relationship with a particular religion. First of all, the Orthodox churches are "autocephalous", limited to only one people; but with other religions in the Balkans (Catholicism and Islam) a similar situation can be observed to some extent. The religious affiliation of the Balkan Peninsula, largely separated from the religion itself, tends to be equated with devotion to the nation. Orthodoxy considers itself the original religion, the original Christianity from which Rome inexcusably deviated and which Islam subjugated by force. The accusations against Catholicism date back to the crusade against Constantinople in 1214 CE, the Counter-Reformation, and the "unification", all the way to the massacre of Serbs by the Ustashas in the Second World War. The rule of Islam meant five centuries of slavery under the "Turkish yoke", but the main event was the battle of Kosovo (1389 CE) where the Church awards holy character: "Kosovo, eternal secret"; the unworthiness of the conversion of Serbs to Islam, including the poetic epic and drama of Bishop Petar Petrović Njegoš "Gorski vijenac" (Mountain Wreath) (1845), raises extermination of Islamic conquerors in order to maintain the Serbian being, even under the Turkish yoke³. In Kosovo, a Serb always faces the same opponent: Muslims, whether they are the Turks of six hundred years ago or today's Albanians. Medieval popes, according to some legends, blessed the old Croatian kings, because they believed that Croatia was a messenger of Christianity against the Turks, whilst the Franciscans and the Jesuits have played a great role in the cultural and spiritual life of Croatia for centuries. Croatia, as a nation, considers itself the defender of the West against the Balkan barbarians, either the Turks of yesterday, or the Serbs of today. At the heart of the national myths of the emerging Balkan nations was the metaphor of the "Turkish yoke," which presents Turks as dangerous intruders whose worldview, including

³ One of the most important contemporary writers in the former Yugoslavia, Miljenko Jergović, says: "To claim that Njegoš is a "genocidal poet" is meaningless. „As much as there is "genocide" in Gorski vijenac", Jergović notes, that there is three times more "anti-Semitism" in the great Shakespeare". Historian Vukota Vukotić says for the BBC in Serbian: that it is important to study Njegoš's personality and work in a temporal context, and any tearing is a desecration of the work".

religion, is fundamentally incompatible with the cultural sensibilities of the Balkan peoples. As Marija Todorova puts it, “the belief that the Ottoman Empire was a religiously, socially and institutionally alien imposition on autochthonous Christian medieval societies” (Todorova, 1997: 62) can be considered the main reason for the emergence of national mythologies in the region. In a period of definitive break with the Ottoman past, local convertors to Islam were perceived, at best, as apostates whose loyalty to the land of their ancestors was questionable, and at worst, as traitors who deserved to be decisively eliminated, to continue on the path of modernity and progress.

Polarization and the alleged incompatibility of the Islamic and Christian worldviews prevailed in most Balkan countries, with the significant exception of Albania, where different religions reconciled under an ethno-national umbrella. In Serbia, Greece, and Bulgaria, and to some extent in Bosnia and Herzegovina, the status of Muslims became especially uncertain at the beginning of the 20th century, when the Ottoman Empire collapsed. As provocatively documented by Justin Mc Carthy's research from 1821 to 1922, more than a million Muslims were expelled from the Balkans, including territories that would later be within the borders of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (Mc Carthy, 1995). Many died in the wars, some died of starvation and disease, and the surviving exiles mostly settled in Anatolia and the Levant and the culmination of their suffering was a notorious crime in Srebrenica. Similarly, the (mostly Sephardic) Jews that were expelled from Spain in 1492 found legal refuge in the regulated Ottoman Empire. The history of the Jewish nation is one of a wandering torment, “drawing on itself all defeats”. With their faith and way of survival, they created a tradition of suffering and hope. They were beaten, tortured, and killed, between two ideological fires: Christian clericalism and Islamic fundamentalism, and they suffered especially during the Second World War in the Jasenovac concentration camp together with Serbs and Romani people.

The last war in Bosnia and Herzegovina (1991–1995) found advocates of personal sacrifice for the “welfare of the nation” in all national religions (Croatian Catholicism, Serbian Orthodoxy and Bosniak Islam). Croatian defenders laid their lives on the “Altar of the Homeland” with a rosary around their necks, Serbian fighters died “for the honorable cross and the Orthodox faith”, and Bosniaks fought with shouts of “Allahu Akbar” (Allah is great) (Markešić, 2008: 532). Whether the events in the Balkans from the 1990s until today confirmed Kunte's thesis on the complete replacement of God by the Nation, the religious community with the national one, is a question that cannot be easily answered. The blame for the suffering of the war was transferred not only to the rival nation and religion, but also to God because it was precisely out of “love” for God, out of the desire to free as much space as possible from unbelievers and to give it to true believers (Muslims, Catholics, Orthodox) it was necessary to expel and kill infidels. Proponents of the thesis of the existence of a structural connection between the national and the religious believe that one need not delve too far into the past to determine that the nation now occupies the po-

sition that God once held in the life of an individual. The line between the national has blurred considerably with the religious (Markešić, 2008: 537). When the conflict starts, it is impossible to avoid national identification on the ground. It would be absurd, as we have seen, to attribute religious motives to the conflicts in the former Yugoslavia. The differences, which were originally denominational, have long since been transformed into national oppositions, including believers and non-believers. However, the religious symbolism that has always surrounded these identities has not ceased to act tragically, to the dismay of religious communities, as it is politics that cause conflict rather than true religious ideology.

IS IT RELIGIOUS TOLERANCE POSSIBLE BETWEEN RELIGIONS IN THE BALKANS?

The historical connection between religions and nations, especially in the Balkans, is deeply rooted in history, complex and diverse, and it can only be broken by clearly distinguishing countries, historical periods, religions and avoiding those hasty generalizations that serve hatred so well. If, for example, war depended on faith, then there would never be war, because faiths are, as a rule, faiths of peace. Otherwise, due to the lack of connections with the world, an excess of self-awareness and self-limitation has been created because we are held in a fist by worn-out characters from our past and present, people of lower or mediocre spiritual condition and petty happiness, who do not allow us to rise to a higher level of experience, knowledge and valuations: our institutions are full of former people!⁴ They do not believe in universal values and norms, which means that they do not have eyes for the true greatness of the spirit. Because, as much as one man interacts with other people, he is a man due to carrying the experiences, knowledge, and values of those he meets. This is the key reason why tolerance should not be determined in the old way, when it means to suffer, give in, allow, bear, and endure another. The other can be our inner voice, our neighbor, fellow-man, a man of another nation, religion and culture: he becomes an integral part of ourselves. That worldly man has absorbed all human differences and feels free from the prejudices of those who celebrate the sameness, a man of only one dimension, one-mindedness. Preserving and defending universal values and norms does not mean denying local values and personal experience. Above the differences that divide us are the common values and norms that connect us. When the spirit reaches the height of universal truth, all that is special and individual remains in its place. Sublime universal values and norms can hardly be rooted in the limited collective experience of traditional communities.

In believing in tolerance, we cite as an example the position of Mirza Mesic, who in the magazine *New Presence*, from 2011 writes: “We know very well that 85% is common to Christianity and Islam, but somehow there is always intolerance about those 10–15% difference and I tell you they can convey their personal experience of Islamic-Christian relations.

⁴ A person, especially one formerly popular or influential, who continues in their field after their popularity or effectiveness has peaked and is now in decline.

Christianity can never endanger me, if there is a church on every corner that rings and gathers believers – it cannot endanger my faith. I would like you Christians to feel the same way, surrounded by Muslims. As a Muslim, I will always fight against all those who endanger Christians. I say this from the global perspective of events because there is not such a balance of power in Croatia. Who is right, may dear God judge and decide; it is clear that it is my right to prove that my faith is right, and I consider, modestly, that we do not endanger each other, but we are endangered by incompetent politicians, corrupt professors and immoral individuals, so there is not enough just dialogue, but joint action of believers of all faith” (Mešić, 2011: 199-205). Regarding national and religious conflicts, Jimmy Carter also expressed his position: “It is obvious that people all over the world want an end to bloodshed and suffering. But what prevents their leaders from going and sitting at the negotiating table? Each conflicting party believes in the correctness of their reasons, and some of them are ready to face death instead of changing their attitudes, convinced of what they are doing, thinking that in that way they are doing God's will” (Clark, 2012: 168).

Simply put, the conflict in the Middle East (as in the former Yugoslavia) is a struggle of national identities as well as a struggle for control of territories. The conflict is largely colored by historical, religious, strategic, political, and psychological issues that hinder a long-term solution. Each side in the war wants recognition, acceptance, independence, sovereignty, and territorial identity. All parties to the conflict do not officially recognize the existence of the other, and the mediators for dialogue are not always with good intentions, so the support of external allies is mostly sought. Each side fears complete destruction or complete denial by the other, and this concern is fueled by a history of violence and hatred, during which each side has tried to eliminate the other, vigorously uttering the unique and exclusive merits of its own cause. Opposing forces tend to become even more radicalized by a combination of their own arrogance gained from any “victory” and non-recognition of defeat. In any confrontation, those who already do so always remember them and cultivate contempt for each other. Insecurity breeds paranoia and this leads to the ultimate concern that prevents any shift to mutual recognition or alleviation of hatred: the threat of extinction and the loss of identity as a people. In order to see the inhumanity of war, it is necessary to dehumanize our opponents, which is in itself a violation of the principles of all religions. When opponents are characterized as being outside of God's grace, their lives lose all value. The one who places landmines denies themselves personal responsibility, and years later, a foreigner, who is often a child, is mutilated or killed. Bombs or rockets are launched from a great distance, an act which usually goes unpunished, and the number of victims and their identity are left only as a statistic. Indeed, the present age is challenging and disturbing for those whose lives are filled with true faith based on kindness to one another (NATO bombing of Serbia in 1999 and innocent victims). It is a cruel irony when suicide bombers take the lives of innocent people through distorted theological understandings, believing that it is all God's will. With terrible

brutality, neighbors killed neighbors in Europe, Asia, and Africa. By carefully studying the history of each nation individually, it is possible to find a solution.

One of the first sins was fratricide, when Cain killed Abel: “And the Lord said unto Cain, Where is Abel thy brother? And he said, I know not: am I my brother's keeper? And God said, What hast thou done? The voice of thy brother's blood. yea, thou art cursed from the earth unto me: and now art thou cursed in the earth, which hath opened her mouth to receive thy brother's blood out of thy hand” (Genesis 4: 9–11). The blood of the ancestor Abraham, God's chosen one, still flows through the Arab, Jewish and Christian veins, and so many centuries behind us are soaked in brotherly blood, which makes it impossible to understand the heritage of the respected patriarch Abraham in the Middle East (Clark, 2012: 167). Despite theological differences, all major religions have a common duty to promote tolerance. With strong and just leaders, Jews, Christians and Muslims can come to terms and alleviate human suffering as well as foster peace in both the Balkans and the Middle East. The Abrahamic religions, as the three largest monotheistic religions, should facilitate encounters between their faithful, rather than foment a cultural clash aided by ignorance and intolerance. Structural antagonism and hostility to other traditions is a fertile ground for unrestrained extremism, which cannot go unpunished if we want to live in a peaceful society.

CONCLUSION

The mixture of religion and politics in history has been “very dangerous”, as seen in the Middle Ages, with examples such as the Crusades, and history repeats itself today, such as Israel, Palestine, the Balkans, and the Islamic State. “Of everything that a man raises and builds in his life, nothing is better and more valuable in my eyes than bridges. They are more important than houses, holier than temples. Everyone and everyone is equal, useful, always built meaningfully, at the place where the greatest number of human needs intersect, they are more persistent than other buildings and do not serve anything that is secret or evil” (Andrić, 1992). One of the most common motifs in Ivo Andrić's work is the bridge motif. Bridges as a force, bridges as an unbreakable connection, a connection between generations and time. A lasting connection that lives in the consciousness of many peoples, that connects them and makes them unique. That was exactly Andrić's goal – to show with such symbolism that all nations are the same, all are one. He showed religious equality and tolerance in his most famous works, mostly in those in which he deals with the symbolism of bridges – in the novel *On the Drina Bridge* and in the short story *Most na Žepi*. In his works, there is no split between religions, they are all connected by the aforementioned symbol – bridges. For Christians, the path to God will always include the cross, for Jews the Jewish Bible and the Talmud, and for Muslims the Qur'an will always include faith in God. Jews, Christians, and Muslims do not have another God in mind when they talk about their God. The possibility of peace always exists: if we try to imagine the com-

mon arrival of all, i.e. Jews, Christians, and Muslims, to a lecture on the spiritual journeys of our peoples, as well as the journeys of ourselves, we can individually deepen our understanding and care for each other.

Imagine a similar lecture at the table with the ancestor Abraham, where thinking about the same things could help us confirm all our traditions through our own teaching. This imaginary table with Patriarch Abraham, as a gathering, can intentionally direct and encompass, not only the intellectual exchange of interfaith dialogue, but also the deep exchange of our prayer life and our various spiritual journeys, in order to heal this sick world. Namely, according to the ancient tradition, we know that Abraham lived with Sarah and Hagar, and their tent as a symbol of Bedouin mercy was open to travelers from all over the world. From these directions, the wisest, most pious, and most cultured Jews, Christians, and Muslims, as well as other traditions and communities should be gathered, who should talk about the unity and peace of long-unhappy humanity right there, at the source. Christ himself respected members of other nations and cultures, as the following examples from the New Testament tell us: the healing of the centurion's servant, the Greeks who came to pray to God, the story of the merciful Samaritan, the meeting with the Samaritan woman at the well of Jacob, in the city of Sychar, an encounter with a Canaanite and Christ's disposition and openness to everyone regardless of religion and nationality.

LITERATURE

- Abazović, Dino. *Bosanskohercegovački muslimani između sekularizacije i desekularizacije* (doktorska disertacija). Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2009.
- Andrić, Ivo. *Most na Žepi*. Beograd: Prosveta, 1992.
- Andrić, Ivo. *Travnička hronika*. Beograd: Prosveta, 1992.
- Bodrožić, Đuro. Religija i identitet na Balkanu. *Political Review* 39, 1 (2014): 25-43.
- Clark, Kelly James. *Abraham's Children: Liberty and Tolerance in an Age of Religious Conflict*. USA: Yale University Press, 2012.
- Ćorović, Vladimir. *Pokreti i dela*. Beograd: Geca Kon, 1921.
- Dejzings, Ger. *Religija i identitet na Kosovu*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2005.
- Fearon, James D. *What is Identity (As we now use the world)*. Stanford University Press, 1999.
- Karlić, Ivan, Identitet i dijalog u suvremenom europskom kontekstu. *Filozofska istraživanja* 31, 4(2011): 751–764.
- Košutić, Radmilo. Razlike i sličnosti avramovskih religija. *Religija i tolerancija* XIII, 24 (2015): 209-219.
- Kumpes, Josip. *Religija i etnički konflikt na Južnoslovenskom prostoru*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1992.
- Küng, Hans. *Islam – Past, Present & Future*. Oxford: Oneworld, 2007.

Markešić, Ivan. *From Religious to National Identity and Back (The Example of Bosnia and Herzegovina)*. Zagreb: Institute of Social Sciences Ivo Pilar, 2008.

McCarthy, J. *Death and Exile*. London: The Darwin Press, 1995.

Mešić, Mirza. Islam i kršćanstvo – zajednički izazovi i perspektive. *Nova prisutnost* 9, (2011): 199-205.

Srećković, Pantelija. *Istorija srpskoga naroda*. Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija, 1884.

Šušnjić, Đuro. Judaizam, Hrišćanstvo, Islam – Pluralizam Momoteizma. *Religija i tolerancija*, XIII, 24 (2015): 201-209.

Todorova, Marija. *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press, 1997.

Wehler, H. U. *Nacionalizam – povijest, oblici, posljedice*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2005.

Internet izvori

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0397%3Asection%3D31>

https://en.wikisource.org/wiki/Moral_letters_to_Lucilius/Letter_117

<https://fountainmagazine.com/2014/issue-100-july-august-2014/perspectives-on-identity-and-religion-july-2014>

<https://www.facinghistory.org/holocaust-and-human-behavior/chapter-1/religion-and-identity>

<https://www.nlnrac.org/classical/cicero/documents/de-legibus>

<https://www.sefaria.org/Shabbat.31a?lang=bi>

БАЛКАН – МОСТ МОНОТЕИСТИЧКИХ РЕЛИГИЈА

Резиме

Када се анализира било које друштво, без обзира на време и простор, религија, идентитет и политика су увек актуелни. Религија употпуњава идентитет тако што му даје онај осећај живота (овде и после) који повезује човека, сваког тренутка, с Апсолутом, заправо са Богом: религија и идентитет тада постају важан бином, што у сваком поједином деловању и догађају даје значење које их превазилази. Аврамистичке религије као три највеће монотеистичке религије треба да допринесу сусрету, уместо што подстичу сукобе култура, углавном пропраћене незнањем. Светска политика указује на то да је проблем нетрпељивости посебно изражен у вези са монотеистичким религијама, односно, јудаизмом, хришћанством и исламом. Структурни антагонизам и непријатељство према другим традицијама је погодно тло за неопузданост и екстремизам, што не може да остане некажњено ако желимо да живимо у мирном друштву. Да ли је религија један од главних узрока рата? Или је то једноставно, средство за под-

стицање трупа за напад, поделе друштава и пљачке земаља? Изворни узрок било којег рата или сукоба је сложен и нијансиран, а често су у питању многи фактори, као што су власт, политика, идеологија, новац, територија и идентитет. Мешавина религије и политике у историји је била „веома опасна“, што се видело још у средњем веку, са примерима попут крсташких ратова, а историја се понавља данас, попут примера Израела, Палестине, Балкана и Исламске државе. Овај рад ће настојати да што боље сагледа идентитет и политике аврамитичких религија на Балкану, као и њихово подударање и размимоилажење.

Кључне речи: Балкан, идентитет, ислам, Јудаизам, монотеистичке религије, политика, религија, сукоби, хришћанство.

ТРИБИНА

У организацији Одбора за проучавање живота и обичаја Рома САНУ, у Београду је 23. априла 2026. године у Свечаној сали САНУ одржана трибина „Роми на таласима новопротестантизма“, а повод јој је била истоимена монографија проф. др Драгана Тодоровића, редовног професора Филозофског факултета Универзитета у Нишу и члана поменутог Одбора.

Након уводне речи дописног члана САНУ *Мирјане Рашевић*, на трибини су говорили проф. др *Милан Вукомановић*, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду, проф. др *Драгољуб Б. Ђорђевић*, редовни професор у пензији Машинског факултета Универзитета у Нишу, др *Александра Ђурић Миловановић*, научни саветник Балканолошког института САНУ, проф. *Владимир Бакрач*, ванредни професор Филозофског факултета у Никшићу (Црна Гора), др *Магдалена Славкова*, ванредни професор на Институту за етнологију и фолклористику са Етнографским музејом Бугарске академије наука (Софија, Бугарска), проф. *Ружица Цацаноска*, редовни професор Института за социолошка и политичко-правна истраживања Универзитета „Св. Кирило и Методије“ (Скопље, Република Македонија) и аутор монографије, проф. *Драган Тодоровић*, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

У наставку преносимо садржаје њихових излагања.

Interesovanje za Rome u evropskoj nauci i javnom diskursu dugo je bilo usmereno pre svega na ono što se doživljavalo kao „egzotično“ ili „ne-konvencionalno“ u njihovom svakodnevnom životu. Takav pristup često je bio obeležen stereotipima, pa i elementima orijentalizma, pri čemu su Romi predstavljani kao homogena i statična zajednica, izdvojena iz šireg društvenog konteksta. Umesto razumevanja njihove unutrašnje raznolikosti i istorijskih iskustava, naglasak je bio na folklorizaciji i romantizaciji, što je neretko prikrivalo realne društvene probleme sa kojima se suočavaju. Iako su savremene društvene i humanističke nauke u velikoj meri napustile takve redukcioniističke pristupe, njihovi odjeci i dalje su prisutni u javnim percepcijama i medijskim reprezentacijama Roma širom Evrope.

Marginalni društveni položaj Roma, koji se ogleda u ograničenom pristupu obrazovanju, zapošljavanju, zdravstvenim uslugama i političkom odlučivanju, ostaje jedno od ključnih obeležja njihovog položaja i danas. Specifični oblici socijalne interakcije između romskih zajednica i većinskog stanovništva često su opterećeni predrasudama, diskriminacijom i institucionalnim barijerama. Ove okolnosti dodatno utiču na očuvanje obrazaca socijalne isključenosti, ali i na formiranje posebnih strategija preživljavanja i identitetskog samoosnaživanja unutar romskih zajednica.

Međutim, značajne političke i društvene promene koje su obeležile kraj XX veka, naročito u kontekstu postsocijalističke transformacije i evropskih integracija, otvorile su prostor za intenzivniji razvoj romskih društvenih pokreta. Ovi pokreti doprineli su vidljivosti Roma u javnom i političkom prostoru, omogućivši im da artikuliraju sopstvene interese i zahteve. Umesto da budu isključivo objekti istraživanja i politike, Romi sve češće nastupaju kao aktivni subjekti koji učestvuju u oblikovanju diskursa o sopstvenom identitetu, pravima i društvenom položaju.

U tom procesu posebno mesto zauzima koncept „romstva“ (Romani-pen), koji označava skup vrednosti, normi i kulturnih obrazaca kroz koje se izražava i reprodukuje romski identitet. Savremeni romski akteri sve više insistiraju na pravu da sami definišu značenja ovog pojma, suprotstavljajući se spolja nametnutim interpretacijama koje su često bile opterećene stereotipima i stigmatizacijom. Time se menja i sama priroda akademskih i političkih rasprava o Romima, koje danas podrazumevaju njihovo aktivno učešće.

U savremenom evropskom kontekstu postalo je gotovo nezamislivo realizovati političke, socijalne ili istraživačke projekte koji se tiču Roma bez njihovog direktnog uključivanja. Kao „najveća panevropska manjina“, Romi sve češće učestvuju u javnim debatama o pitanjima identiteta, istorije, kolektivnog sećanja i reprezentacije. Ove rasprave istovremeno ukazuju na potrebu za interdisciplinarnim pristupom, koji uvažava međusobnu povezanost različitih društvenih podsistema – ekonomije, kulture, politike, religije, medija, nauke i

¹ Dragan Todorović, *Romi na talasima novoprotestantizma (Protestantizacija Roma jugoistočne Srbije)*. Niš: Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet, 2025, 1-243.

životne sredine. Upravo u toj složenoj mreži odnosa oblikuju se savremeni izazovi, ali i potencijali za unapređenje položaja Roma u evropskim društvima.

Proučavanje raznorodnih aspekata života i običaja Roma u Srbiji zadržalo je poseban zamah u nauci i istraživanju s ustanovljavanjem i aktivnostima Niške romološke škole još od sredine devedesetih godina prošlog veka. U radovima predstavnika te škole, mahom sociologa – među koje ubrajamo i autora ove knjige, prof. dr Dragana Todorovića – posebna pažnja posvećena je empirijskim proučavanjima kulture Roma, te njihovim verskim običajima i ritualima. Geografski opseg tih istraživanja obuhvata grad Niš, južnu i jugoistočnu Srbiju (Leskovac, Vranje, Knjaževac, Kuršumliju, Bujanovac, Preševo) – urbane, ali i ruralne sredine u kojima žive Romi. U novije vreme su istraživanja niških romologa proširena i na susedne zemlje, u Makedoniju i Bugarsku.

Knjiga Dragana Todorovića predstavlja, *par excellence*, izdanak sociološko-religioloških istraživanja autora čiji je akademski opus neodvojiv od naučne produkcije niške škole romologije. Autor, redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, poduhvatio se jednog zaista obimnog istraživanja protestantizacije Roma u jugoistočnoj Srbiji za koje bi, u (budžetski) raskošnijim univerzitetskim centrima, obično bili angažovani čitavi istraživački timovi. Još od kraja prošlog stoleća, u religijskom pejzažu Srbije prisutan je uticaj tzv. malih verskih zajednica, pretežno iz protestantskog miljea: adventista, pentekostalaca, Jehovinih svedoka, baptista, metodista, i dr. U Evropi, pa tako i u postjugoslovenskim državama, protestantske crkve posebnu pažnju poklanjaju etničkim manjinama, osobito Romima, koji su po konfesionalnom poreklu obično pravoslavci ili muslimani. Todorović tvrdi da je prelazak na protestantizam doneo Romima puno toga što im je bilo uskraćeno u pravoslavlju, katolicizmu i islamu: dostojanstvo i uvažavanje, brigu i skrb, nadu i perspektivu. Posebno je tu indikativna sledeća autorova opaska: „Za pripadnike drugih naroda Romi od pamtiveka koriste zajednički naziv Gadže, uspostavljajući jasnu granicu između romskog i neromskog sveta. Gadže su Rome na istorijskom putu prečesto izvirgavali progonstvi-ma, diskriminaciji, etničkoj stigmatizaciji, političkoj, kulturnoj i ekonomskoj marginalizaciji, rečju, opštoj društvenoj isključenosti. Zarad očuvanja identitetskih odlika i folklorne baštine, romski narod izdigao je nevidljivi zid prema spoljašnjem svetu, zapravo osmislio je paralelnu socijalnu strukturu, zasnovanu na zamršenom sistemu srodničkih odnosa i strogih pravila kojima se grupna povezanost uvek postavljala naspram interesa jedinke“.

Todorović u svojoj studiji objašnjava kako se tradicionalna romska kultura i religioznost susreću sa (neo)protestantskim hrišćanstvom, koje se u verskom pejzažu Srbije smatra netradicionalnom verskom zajednicom: „Nasledenu hermetičnost i arhaičnost delimično razgrađuje dinamizam savremenosti, prožimajući starinu nužnim inovacijama, ali je korenito preobražava prodiranje različitih protestantskih učenja u romske mahale, koje je pokrenulo proces preoblikovanja njihovog kolektivnog identiteta“.

Da bi izbegao naučnu egzotizaciju, pa i orijentalizaciju romske religioznosti, autor opisuje glavne odlike tradicionalnog romskog sistema verovanja na osnovu vlastitih empirijskih, kvalitativnih uvida u duhovni život Roma s različitih lokaliteta jugoistočne Srbije. U taj njegov metodološki apparatus spadaju posmatranje s učestvovanjem i bez učestvovanja (npr. u verskim ritualima),

audio i video zapisi, kao i produbljeni intervjui s Romima vernicima i njihovim pastorima. Reč je tu, preciznije, o razgovorima sa šezdeset romskih baptista, adventista, Jehovinih svedoka i pentekostalaca u pet okruga (27 opština) jugoistočne Srbije, obavljenim u periodu od ukupno tri meseca.

Nešto više od ostalih neoprotestantskih konfesija se, po svojim efektima u verskom radu s romskom populacijom, izdvaja pentekostni pokret. Pentekostno buđenje među Romima deo je, dakako, opšteg uspona pentekostalizma tokom XX veka, kada je ova hrišćanska denominacija počela da privlači veći broj pristalica iz različitih socijalnih slojeva i etničkih grupa. Romska populacija je bila samo jedno od mnogih područja na koje su harizmatiski misionari usmerili svoju pažnju. Središtem evanđeoskog hrišćanstva u Srbiji smatra se, pak, grad Leskovac, u kojem postoji autentična romska pentekostalna crkva, „Crkva pod šatrom“, s nekoliko stotina vernih pristalica. Specifično romsko buđenje, „ponovno rođenje“ u ruhu pentekostalizma, često se dovodi u vezu s pedesetim godinama u Francuskoj i vrlo odlučnim misionarskim radom neromskih propovednika. Od tada se taj pokret proširio Evropom i prešao na druge kontinente. Danas su milioni Roma širom sveta pentekostalci, a tu onda nisu izuzetak ni Romi jugoistočne Srbije. Prodiranje protestantskog hrišćanstva među Rome u jugoistočnoj Srbiji podstaklo je proces preoblikovanja njihovog kolektivnog identiteta, uključujući *Weltanschauung* i shvatanje budućnosti. Todorović ističe kako protestantski preobraćenici iz romskih mahala jasno stavljaju do znanja svojim pravoslavnim i muslimanskim sunarodnicima šta više ne žele da čine i kakvo ponašanje biraju za uzor. Romske crkve postale su otuda, prema autoru ove knjige, novo sazvežđe u pentekostnoj duhovnoj galaksiji.

Glavni cilj istraživanja koje čini predmet ove knjige bio je da se utvrde obim, struktura i posledice procesa protestantizacije Roma u jugoistočnoj Srbiji. Taj cilj je postignut prikupljanjem empirijske građe o protestantizaciji Roma, analizom iskustvenih podataka o procesu njihove konverzije, ustanovljavanjem puteva te konverzije i odgovarajućih faktora koji presudno utiču na taj proces, kao i razmatranjem posledica protestantizacije Roma i upoređivanja vlastitih nalaza s podacima u Makedoniji i Bugarskoj.

Dragan Todorović je, dakle, sasvim ispunio svoj postavljeni istraživački cilj, kako u teorijskom, tako i u metodološkom pogledu. Ovde je stoga reč o jednoj izvrstnoj problemskoj, sociološkoj raspravi, knjizi u kojoj se znalački, sistematično problematizuje jedna samosvojna, originalna interpretativna pozicija u odnosu na fenomen protestantizacije Roma u Srbiji. Autor je pouzdan, odmeren i suptilan u svojim sociološkim analizama i interpretacijama, a za tako nešto je, pak, potrebno bogato istraživačko iskustvo kako u fakultetskom kabinetu, tako i na samom terenu. S obzirom na tematski, ali i teorijski sklop ove knjige, neposredniju korist od njenog čitanja i tumačenja imaće, svakako, romologija, sociologija religije, sociologija kulture, etnologija/antropologija, kao i druge srodne humanističke discipline. U Srbiji ova tema, zbog prisustva značajne romske etničke zajednice, nacionalne manjine, sasvim sigurno zadobija na važnosti i na jednom širem društveno-istorijskom i kulturnom planu.

dr Milan Vukomanović,
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

У наслов смо метнули славну синтагму – *Tongues of Fire* – Дејвида Мартина, утицајног британског социолога религије, из његовог бестселера *Tongues of Fire: The Explosion of Protestantism in Latin America* (Martin, 1990) за који је предговор саставио Питер Бергер (Berger), социолошка величина истеклог века. Односећи се на раст новопротестантизма уопште у Латинској Америци, она и садржајем и обимом већма покрива распрострањање пентекостализма на том континенту и касније, испоставиће се у Азији, Африци и деломице Европи. – Тај талас јеванђеоског хришћанства, ширећи се из центра, из Сједињених Држава, ударио је и у српске обале плавећи нестабилно религијско биће Рома. О томе имамо емпиријску потврду у студији Нишлије др Драгана Тодоровића *Роми на таласима новопротестантизма (Протестантизација Рома југоисточне Србије)*.

Докторску тезу „Протестантизација Рома југоисточне Србије”, прву и до сада једину у домаћој социологији религије и ромологији,² која је у основи књиге, читао је у рукопису проф. др Сергеј Флере, планетарно угледни словеначки (и југословенски) социолог религије, и проценио: „Вредно и систематски си то обрадио и у суштини би се таква дисертација могла бранити и на најбољим универзитетима. Пре свега, на крају недостаје један одељак (или прожети све одељке) са налазом да ли и где се потврђује теорија рационалног избора” (курзив додао Д. Б. Ћ.). То је истовремено учинио и др Петар-Емил Митев, реномирани бугарски социолог, редовни професор Софијског државног универзитета, да би ми написао: „Честитао сам Драгану дисертацију. Много силна работа – много јак рад. Искључиво сам знао вредности Драгана као организатора, сада га увидех као ученог човека у његовој научној зрелости. Желим тебе да поздравим зато што знам за вашу дугогодишњу сарадњу и за пријатељску помоћ коју си му пружио. Ти си срећан човек с таквим сарадником и пријатељем” (курзив додао Д. Б. Ћ.). Ослоњен на два ауторитета, двојицу колега чије мишљење веома поштујем, не либим се да поводом Тодоровићевог доктората и књиге ускликнем – Да, ја сам професионално и персонално срећан човек!

Његова дисертација је врло добар и уравнотежен спој социологије религије и ромологије, док је, колико памтим, први докторат из ромологије после тезе Рајка Ђурића с краја 80-их 20. века.³ И по томе ће имати извесну историјску вредност.

Фактори, који доводе до преласка Рома на протестантизам јесу емпиријски тестирани и, једним делом, дисертација ништа није дру-

¹ Dragan Todorović, *Romi na talasima novoprotentantizma (Protestantizacija Roma jugoistočne Srbije)*. Niš: Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet, 2025, 1-243.

² Коју је докторанд одбраио 13. октобра 2011. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду. – Комисија: ментор Милан Вукомановић, председник Ђокица Јовановић, члан Драгољуб Б. Ђорђевић.

³ „Култура Рома у СФРЈ”, такође стечене на Филозофском факултету Универзитета у Београду (1986).

го до успешан покушај да се то спроведе. Редослед чинилаца је нешто другачији, а можда је у међувремену, после деценију и по, дошло до даљих померања и претумбација у смеру да богословске и политичке⁴ карике евентуално добијају на значају.⁵ Није наодмет прогнозировать да се, уколико је дошло до појачавања теолошког уплива, то може приписати другој генерацији јужносрбијанских Рома пентекосталаца код којих је узрасла религиозна свест, док је политички утицај повезан са растом поверења и кооперације између, примерице, лесковачке самоуправе и руководства месне цркве.

Докторска радња је назначила да ће протестантизација Рома имати неслагљиве последице на *rromanipe*, на ромскост, ромство, на њихов културни идентитет. Ако се уобичајено идентитет одређује као прожимање *језика, религије, традиције и културне баштине*, она нам је само делимично представила до каквих ће промена доћи у сваком од побројаних саставних елемената културног идентитета. Обавеза је проф. Тодоровића да у поновљеном проучавању подробније – без суздржавања – осветли да ли је у међувремену дошло до реконструкције, односно конструкције сасвим новог *rromanipe*-а. И да ли је то опасност по ромски народ који се карактерише културним богатством, разноврсношћу религија и вероисповести, језика, писма и наречја, обичаја и стилова живота, духовне и материјалне баштине? У том правцу, у коренитој измени ромства,⁶ могућности пламених језика су огромне и протестантизам их умешно збиљски остварује.

Марко Кершеван, који ће остати трајно забележен у историји југословенске (и словеначке) социологије религије по особеном схватању религије као специфичне праксе,⁷ највећи зналац старопротестантизма у негдашњој нам држави, у праву је када у рецензији књиге о којој иде реч закључује: „Специфичност истраживања религиозности ромске популације изискује употребу мање уобичајених метода из корпуса ‘стандардне’ емпиријске социологије религије (као што су писане анкете, статистике итд.). Уместо анкета и статистике у први план долазе спонтани и методички вођени разговори, посматрање са учествовањем или без њега, речју, начини које је развила и више употребљава етнологија, односно со-цијална антропологија, али које је изврсно употребио и наш аутор у свом истраживању.” Додао бих само то, да без обзира на неприкладност квантификоманије и рабљења статистичких поступака у проучавању религиозности Рома, поглавито процеса њихове протестантизације, барем треба што је могуће прецизније утврдити број новообраћеника и упоредити их са припадницима православљу, католичанству и исламу. Онда установити њихову расподелу по малим верским заједницама да би се сазнало која је од њих најкрупнија, које су мање успешне у придобијању Рома и, у коначном, каква је дистрибуција у српским административним регио-

⁴ Као, примера ради, у Никарагви (Smith, Ch. and L. A. Haas, 1997: 440–454).

⁵ О томе и у: Williams, 1991: 81–98.

⁶ Не треба осуђивати стрепњу која због тога провејава код појединих ромских јавних делатника – да протестантизација шкоди „ромској ствари” јер је очита пренационализација народа.

⁷ Шире о томе у: Ђорђевић, 2008.

нима. Ту званични пописи донекле помажу,⁸ тако да су нужне контролне анкете истовремено с пописом или обухватна искуствена изучавања свих протестантских група на читавој територији Републике. Јер, не будимо наивни, религијско тело, било монолитно или плурално, снага је која ојачава рањиве етничке ентитете у успону – попут ромског. Да се не би свели на статистички занемарљиву мањину, наравно да је од овог задатка значајније утврдити укупан број Рома у становништву,⁹ што је на дугом штапу: „Тек када се Роми, својим напором, државном подршком, залагањем преовладајућег народа и свег друштва..., *приближе и*, зашто да не, *изједначе с већином* у материјалној сфери, правно-политичком пољу и области културе – што је процес дугог трајања – престаће да буду ‘народ-понорница’ и ‘етнос пребега’, нагло ће се умањити потреба за етничком мимикријом. Роми ће бити оно што јесу: Роми!” (Ђорђевић, Тодоровић 2024: 10). Буду Роми: православци, католици, муслимани, протестанти (пентекосталци, адвентисти, баптисти, методисти...).

Ако ћемо право, доктор Тодоровић, наговештавајући да ће после деценију и по поновити истраживање Рома трећег крака хришћанства у истоветном простору и зановљавајући методске технике све до коришћења анкета и статистичких модела, требало би још дубље да представи суштину ромске протестантске религиозности и изнесе на видело „изистинско” стање учинка „пламених језика”. У смислу: од Ражња до Прешева, од Димитровграда до Куршумлије, има пет или седам хиљада пентекосталаца, 1.700 следбеника Елене Г. Вајт (White), 960 Јеховиних сведока и 145 баптиста...; Рома – искрених верника и редовних практиканата са високо артикулисаном богословском наобразбом – свесних да им је припадност једној од неопротестантских деноми-нација донела *напредницу* на личној равни и у својти, поштовање махалаца и углед код окружујућег народа у локалној заједници. Мање је битно да ли се остварила приметним побољшањем социјално-економске моћи (кидањем бар неколико алки у ланцу немаштине), ублажавањем и превазилажењем ружења, предрасуда и стереотипа културним уздицањем, или освајањем политичког утицаја.

Ево главних пишчевих резултата којима ће, чврсто вам стојим, задужити нашијенску социологију религије и ромологију. Сигурам, и овде се заустављам:

1. *Успех у деловању мањинских верских заједница обрнуто је пропорционалан заинтересованости традиционалних већинских верских заједница за укупну интеграцију ромског етноса – у потпуности потврђена хипотеза.*

2. *Мањинске верске заједнице у југоисточној Србији Рома вернике регрутују првенствено путем мисионарења и преобраћења, а мање прозелитизмом – у потпуности потврђена хипотеза.*

3. *На процес протестантизације Рома у југоисточној Србији највише утичу социјално-економски чиниоци, прате их богословски, следе културни, а заостају политички – делимично потврђена хипотеза.*

⁸ На те тешкоће указали смо у: Тодоровић и Ђорђевић, 2025.

⁹ То би, дакако, предодређивало њихов политички положај и могли би „да певају другу песму” на начин како је изводе Мађари и Бошњаци.

4. Протестантизација Рома у југоисточној Србији допринеће најпре њиховој еманципацији, затим ублажавању њихове социјалне искључености и, коначно, њиховој потпуној интеграцији у српско друштво – у потпуности потврђена хипотеза.

5. Процес протестантизације Рома довеиће до корених промена њиховог идентитета и верске матрице – у потпуности потврђена хипотеза.

6. Раст присутности Рома у мањинским верама и мањинским верским заједницама и захваћености процесом протестантизације проузроковаће измену њиховог мањинског положаја – у потпуности потврђена хипотеза.

7. Роми протестанти у потпуности одбацују обичајну и примесе других религија и конфесија – делимично потврђена хипотеза.

8. Дубок емоционални доживљај религије чини Роме подложним за прелазак у протестантске верске заједнице, нарочито у пентекостализам, који одликује изражена емотивна сфера и блиска веза са музиком, игром и певањем – у потпуности потврђена хипотеза.

9. Висока заступљеност верске праксе спречава одговарајући развој религиозне свести – делимично потврђена хипотеза.

10. Протестантске верске заједнице развијају социјални активизам Рома у локалној заједници – делимично потврђена хипотеза.

11. Роми протестанти нису добро прихваћени од Рома православца и муслимана – делимично потврђена хипотеза.

12. Роми протестанти нису добро прихваћени од већинског становништва, православца и муслимана – делимично потврђена хипотеза.

Свеузев, и социолошка работа је уливање у велики ток културе сваког народа. Одлучно тврдим да ће социолошко-ромолошка монографија професора Драгана Тодоровића о пламеним језицима међу изванредном етничком и верском мањином у успону – *Роми на таласима новопротестантизма (Протестантизација Рома југоисточне Србије)* – задобити „пригодно место за књигу у панорами” српске друштвено-хуманистичке науке и културе. Има ли веће похвале за њеног писца? – То је најбоље рећи за крај.

Књижевност

Martin, David 1990. *Tongues of Fire: The Explosion of Pro-testantism in Latin America*. Oxford (UK), Massachu-setts (USA): Blackwell.

Smith, Ch. and L. A. Haas. 1997. Revolutionary Evangelicals in Nicaragua: Political Opportunity, Class Interests, and Religious Identity. *Journal for the Scientific Study of Reli-gion* 36(3): 440–454.

Тодоровић, Драган, Ђорђевић, Драгољуб Б. 2025. Роми на етнодемографској карти Нишавског округа. У *Роми Србије у Попису 2022. године – стање и перспектива*, 249-265. Београд: САНУ.

Williams, P. 1991. Le miracle et la necessite: a propos du de-veloppement du Pentecotisme chez les Tsiganes. *Arch. Sci. sociales Relig.* 73, 81–98.

Драгољуб Б. Ђорђевић,
Универзитет у Нишу – Машински факултет

Monografija *Romi na talasima novoprotestantizma (Protestantizacija Roma jugoistočne Srbije)* Dragana Todorovića predstavlja značajan doprinos proučavanju religijskih promena među Romima u Srbiji i jugoistočnoj Evropi. Objavljena više od decenije nakon odbrane autorove doktorske disertacije, ova knjiga pokazuje da istraživanja koja su metodološki dosledno sprovedena i teorijski utemeljena zadržavaju svoju naučnu relevantnost i nakon protoka vremena. Naprotiv, u trenutku kada proučavanje religije među Romima zauzima sve značajnije mesto u međunarodnim Romani Studies, objavljivanje ove monografije dobija dodatni značaj.

Knjiga se tematski nadovezuje na višedecenijski istraživački rad Niške romološke škole, čiji je profesor Todorović jedan od najistaknutijih predstavnika. Zahvaljujući istraživanjima Dragoljuba Đorđevića, Dragana Todorovića i njihovih saradnika, pitanja religije, identiteta i društvenog položaja Roma postala su važna tema domaće sociologije religije i romologije. Ova monografija predstavlja svojevrsnu sintezu tog istraživačkog pravca, ali ga istovremeno i proširuje fokusirajući se na proces protestantizacije Roma kao jedan od najupečatljivijih primera savremenih religijskih transformacija.

Predmet istraživanja jeste proces prihvatanja protestantskih zajednica među Romima jugoistočne Srbije. Autor ovaj fenomen ne posmatra kao puku promenu verske pripadnosti, već kao višeslojni društveni proces koji zahvata identitet, svakodnevni život, porodične odnose, moralne norme i društvene mreže. Već na početku knjige jasno se definiše predmet istraživanja, istraživačke hipoteze i teorijski okvir, koji se u velikoj meri oslanja na teoriju racionalnog izbora u sociologiji religije. Međutim, ono što ovu studiju čini posebno vrednom jeste činjenica da teorijski modeli ostaju u stalnom dijalogu sa bogatom empirijskom građom, umesto da joj budu unapred nametnuti.

Posebnu vrednost predstavlja metodologija istraživanja. Monografija je zasnovana na višemesečnom terenskom radu sprovedenom u pet okruga jugoistočne Srbije, pri čemu je autor obavio dubinske intervjue sa šezdeset romskih vernika različitih protestantskih zajednica, kao i razgovore sa romskim i neromskim verskim starešinama. Posmatranje sa učestvovanjem, obilazak bogoslužjenja i neposredni kontakti sa lokalnim zajednicama omogućili su autoru da religijske promene sagleda iz perspektive samih aktera, što predstavlja jednu od najvećih vrednosti ove knjige.

Struktura monografije logično prati razvoj istraživanja. Nakon teorijsko-metodološkog uvoda, autor daje pregled protestantskih zajednica prisutnih među Romima jugoistočne Srbije, analizirajući baptiste, adventiste, pentekostalce i Jehovine svedoke. Slede poglavlja posvećena putevima protestantizacije, faktorima koji podstiču konverziju i društvenim posledicama religijske promene. Završna poglavlja posvećena su transformaciji identiteta i formiranju onoga što autor naziva „novom romskom zajednicom“.

¹ Dragan Todorović, *Romi na talasima novoprotestantizma (Protestantizacija Roma jugoistočne Srbije)*. Niš: Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet, 2025, 1-243.

Jedan od najvažnijih doprinosa knjige jeste analiza konverzije kao procesa, a ne kao pojedinačnog događaja. Autor pokazuje da se prihvatanje protestantizma odvija postepeno, kroz mreže rodbinskih i komšijskih odnosa, misionarske aktivnosti i lična iskustva. Posebno je zanimljivo zapažanje da najveći broj romskih protestanata potiče iz pravoslavnog i islamskog religijskog okruženja. Stoga se u mnogim slučajevima ne radi o promeni religije u najširem smislu, već o promeni konfesionalnog okvira i prihvatanju drugačijeg oblika hrišćanstva. Autor pri tome uspešno pokazuje da je religijska konverzija istovremeno i društvena, moralna i kulturna transformacija.

Analiza faktora protestantizacije predstavlja jedno od najoriginalnijih poglavlja monografije. Autor ih sistematizuje u četiri grupe – socijalno-ekonomske, bogoslovske, kulturne i političke – pri čemu pokazuje da nijedan od njih pojedinačno nije dovoljan za objašnjenje fenomena. Posebno mesto zauzimaju humanitarna pomoć, obrazovanje, zdravstvena zaštita i pastoralni rad, ali i emotivna dimenzija bogoslužjenja, muzika, zajedništvo i neposrednost komunikacije. Time autor uspeva da izbegne pojednostavljena objašnjenja koja bi konverziju svodila isključivo na materijalne interese ili, s druge strane, isključivo na religijsko iskustvo.

Posebno mesto u knjizi zauzima analiza pentekostalizma, koji se pokazuje kao najdinamičniji oblik protestantizma među Romima. Autor ukazuje da uspeh pentekostalnih zajednica proizlazi iz njihove sposobnosti da ponude novi moralni okvir, snažan osećaj zajedništva i mogućnost aktivnog uključivanja vernika u život zajednice. Kao ilustrativan primer navodi se romska pentekostalna zajednica u Leskovcu, poznata kao „Crkva pod šatrom“, koja predstavlja jedan od najznačajnijih centara romskog protestantizma u Srbiji. Ova zajednica nije važna samo zbog svoje brojnosti, već i zbog činjenice da pokazuje kako religija može postati prostor stvaranja novih oblika liderstva, društvene organizacije i kolektivnog identiteta.

Iz perspektive antropologije religije, naročito je zanimljiva analiza identitetskih promena koje konverzija proizvodi. Autor pokazuje da religijski identitet postepeno dobija primat nad tradicionalnim etničkim granicama, pri čemu dolazi do pomeranja od opozicije „mi Romi – oni Gadže“ ka opoziciji „mi verujući – oni neverujući“. Ovakvo zapažanje ima poseban značaj za istraživanja manjinskih zajednica, jer pokazuje kako religija može postati novi okvir društvene solidarnosti i pripadnosti.

Monografija se može čitati i u širem međunarodnom kontekstu. Poslednjih godina proučavanje evangelikalnih i pentekostalnih pokreta među Romima postalo je jedno od najdinamičnijih polja *Romani Studies*. Istraživanja poput etnografije Raluca Roman o finskim Romima pokazuju da religija igra ključnu ulogu u oblikovanju novih oblika etničkog identiteta, društvene mobilizacije i transnacionalnog povezivanja romskih zajednica. U tom smislu, Todorovićeva studija predstavlja važan doprinos ovom međunarodnom istraživačkom korpusu, pružajući detaljno dokumentovan uvid u specifičnosti srpskog slučaja.

Iako autor svoju analizu ograničava na jugoistočnu Srbiju, nalazi imaju znatno širu analitičku vrednost. Oni otvaraju pitanja odnosa religije i društvene mobilnosti, uloge verskih zajednica u procesima integracije

manjina, kao i značaja religije u oblikovanju novih kolektivnih identiteta. Upravo zato ova knjiga prevazilazi okvire regionalne studije slučaja i postaje relevantna za širu sociološku i antropološku raspravu o religijskim promenama u savremenim društvima.

Monografija Dragana Todorovića predstavlja rezultat dugogodišnjeg istraživačkog rada, ali istovremeno potvrđuje kontinuitet i naučnu vitalnost Niške romološke škole, čiji je doprinos proučavanju religije, identiteta i društvenog položaja Roma nemoguće zaobići u savremenoj domaćoj nauci. Bogata empirijska građa, metodološka doslednost i teorijski promišljena interpretacija čine ovu knjigu nezaobilaznim štivom za istraživače sociologije religije, antropologije, etnologije, romologije i studija manjina.

dr Aleksandra Đurić Milovanović,
Balkanološki institut SANU

Nije lako, ali jeste interesantno istraživati malobrojnu etničku zajednicu bez svoje države, u državi gdje nijesu indigeni narod, a hrišćanska denominacija kojoj pripadaju nije većinska. Nije lako nikome – etničkoj zajednici koja se proučava, hrišćanskoj denominaciji koja ih podučava ili istraživaču koji ih izučava. Pred tim iskušenjima našao se Dragan Todorović kada je pisao svoju doktorsku disertaciju. Sam je izabrao da se uhvati ukoštac sa tim izazovima, ali se znalački snašao i uspješno odbranio doktorsku disertaciju. Sada nam je darovao plodove svog istraživačkog rada na kritički osvrt naučne i stručne javnosti, okupljajući kao pisce predgovora, pogovora i recenzente najeminentnije – bardove exjugoslovenske sociologije religije – na jednom mjestu, u svojoj monografiji.

Romi predstavljaju jednu od najbrojnijih i istorijski najrasprostranjenijih manjinskih zajednica u Evropi. Viševjekovnim migracionim talasima stigli su i na Balkan, kao i u druge djelove Evrope, gdje su razvili specifične kulturne, jezičke i vjerske obrasce. Tako dolazimo i do srpskih Roma, koji su bili ciljna grupa Todorovićevog istraživačkog poduhvata. Iako su kroz istoriju očuvali snažan osjećaj etničkog identiteta i zajedništva (romanipen), njihov društveni položaj često je bio obilježen marginalizacijom, diskriminacijom i socijalnom isključenošću. Upravo u tom kontekstu treba posmatrati savremene procese religijskih promjena među Romima, jer oni nijesu samo vjerski fenomen, već i dio šire potrage za priznanjem, dostojanstvom i društvenom integracijom. Kao što sam autor ističe, Romi jesu autohtona etnička manjina u Srbiji; oni dijele opštu istorijsku sudbinu domicilnog naroda. Međutim, ispitivanje njihovog ekonomskog položaja, specifične kulture i raznovrsnosti vjere i običaja nije nailazilo na interesovanje naučne i stručne javnosti. Takvu naučnu letargiju prekinuo je Dragan Todorović kada se odlučio za jedno ovakvo istraživanje, koje je potom publikovao kao ličnu monografiju.

Monografija *Romi na talasima novoprotestantizma – Protestantizacija Roma jugoistočne Srbije* predstavlja izuzetno značajno i metodološki zrelo naučno postignuće u oblasti sociologije religije, romologije i studija identiteta. Nakon pažljivog i detaljnog čitanja ove knjige, može se zaključiti da je riječ o minucioznom, empirijski bogatom i teorijski promišljenom istraživanju, koje na sistematičan način rasvjetljava složen proces vjerske konverzije Roma ka protestantskim zajednicama u jugoistočnoj Srbiji.

Autor pokazuje visok nivo istraživačke odgovornosti, sistematičnosti i preciznosti. To je odmah jasno već u uvodnoj odeljku, gdje precizno definiše predmet, ciljeve, zadatke i hipoteze istraživanja. Posebno je važno naglasiti jasnoću istraživačke konstrukcije: protestantizacija Roma ne posmatra se kao izolovani religijski fenomen, već kao višeslojni društveni proces koji zahvata socijalnu strukturu, kulturni identitet, porodične odnose i individualne životne strategije. Ovakvo postavljanje problema

¹ Dragan Todorović, *Romi na talasima novoprotestantizma (Protestantizacija Roma jugoistočne Srbije)*. Niš: Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet, 2025, 1-243.

svjedoči o autorovoj teorijskoj i epistemološkoj zrelosti i sposobnosti da religijske promjene smjesti u širi društveni kontekst.

Jedna od ključnih vrijednosti monografije jeste dosledna primjena teorije racionalnog izbora u analizi procesa konverzije. Autor uvjerljivo pokazuje i dokazuje da prelazak Roma u protestantske vjerske zajednice nije rezultat trenutne emotivne reakcije ili spoljašnjeg pritiska, već racionalno promišljena odluka u specifičnim društvenim okolnostima. U uslovima dugotrajne marginalizacije, siromaštva i institucionalne zapostavljenosti, protestantske zajednice nude prostor priznanja, dostojanstva, solidarnosti i konkretne socijalne podrške. Time se proces preobraćenja sagledava kao oblik aktivnog društvenog djelanja, a ne kao pasivno prihvatanje nametnutih obrazaca.

Empirijski dio rada predstavlja njegovu naročitu snagu i poseban doprinos domaćoj religiologiji. Autor je realizovao obimno terensko istraživanje, zasnovano na dubinskim intervjuima sa romskim pripadnicima različitih protestantskih zajednica – baptista, adventista, pentekostalaca i Jehovinih svedoka. Iz narativa ispitanika jasno se vidi da je istraživanje vođeno strpljivo, uz izgrađeno povjerenje i autentičnu komunikaciju između ispitivača i ispitanika. Narativi vjernika nijesu svedeni na ilustrativne primjere, već su pažljivo analizirani i uklopljeni u širu teorijsku interpretaciju.

Posebno je upečatljiva analiza puteva protestantizacije: misionarenja, preobraćenja i prozelitizma. Autor jasno diferencira ove pojmove i pokazuje njihovu specifičnu ulogu u procesu vjerske promjene. Istraživanje apostrofira činjenicu da se regrutovanje romskih vjernika dominantno odvija kroz misionarski rad i lične kontakte unutar porodice i komšiluka, dok je prozelitizam manje izražen. Takva analiza doprinosi razumijevanju dinamike širenja protestantskih zajednica i izbjegava pojednostavljene interpretacije.

Izuzetno vrijedan segment knjige odnosi se na sistematizaciju faktora protestantizacije. Socijalno-ekonomski činioci – humanitarna pomoć, obrazovna podrška, savjetodavne usluge i mogućnost radne afirmacije – prikazani su kao značajni motivacioni elementi. Međutim, autor ne zapada u redukcionizam: bogoslovski i kulturni faktori imaju podjednako važnu ulogu. Bogoslužjenje, emotivna uključenost, muzika, pjevanje i upotreba romskog jezika u vjerskim obredima stvaraju snažan osjećaj pripadnosti i duhovne bliskosti. Upravo ta kombinacija duhovne (kako intervjuisani vernici kažu: muzike, hrane, bolnice, snage, pomoći, načela) i socijalne dimenzije čini protestantske zajednice privlačnim za romsku populaciju.

U četvrtom poglavlju monografije autor se bavi učincima protestantizacije na tradicionalni romski identitet (romanipen). Analiza pokazuje da dolazi do redefinisavanja kolektivnih i individualnih obrazaca ponašanja: napuštaju se pojedini običaji, mijenjaju porodične navike, odbacuju se poroci, naglašava se radna etika i odgovornost prema porodici. Posebno je značajno autorovo zapažanje da se identitetska granica pomjera sa etničkog principa („Mi, Romi“ nasuprot „Oni, Gadže“) ka religijskom principu („Mi, verujući“ nasuprot „Oni, neverujući“). Ova transformacija ima duboke sociološke implikacije i autor ih promišljeno razmatra. Važno je istaći da autor zadržava akademsku distancu i ne idealizuje proces protestantizacije. Iako prepoznaje emancipatorski potencijal, svjestan je

i mogućih napetosti koje nastaju unutar romske zajednice, kao i odnosa prema većinskom stanovništvu.

Takva uravnoteženost daje monografiji dodatnu, akribiju, naučnu težinu i kredibilitet. Stilski, knjiga je jasna, argumentovana i dosledna. Teorijski koncepti su precizno objašnjeni, empirijski podaci sistematično prezentovani, a zaključci logično izvedeni iz prethodne analize. Autor uspijeva da spoji mikro-sociološki pristup (lične ispovijesti vjernika) sa makro-društvenim okvirom (položaj Roma u savremenom srpskom društvu), čime postiže analitičku cjelovitost.

Nakon detaljnog čitanja može se konstatovati da je riječ o pionirskom djelu koje će predstavljati nezaobilaznu referencu za buduća istraživanja religijskih promjena među Romima. Monografija ne samo da popunjava prazninu u domaćoj literaturi, već otvara nova pitanja o odnosu religije, identiteta i društvene integracije. Sveukupno posmatrano, „Roma na talasima novoprotestantizma“ Dragana Todorovića predstavlja veoma dragocjeno, utemeljeno i naučno relevantno djelo, koje značajno doprinosi razumijevanju savremenih religijskih i identitetskih procesa u Srbiji. Ova knjiga zaslužuje posebno mjesto u okviru socioloških i romoloških studija i predstavlja primjer ozbiljnog, posvećenog i akademski odgovornog istraživačkog rada.

Valja naglasiti da je istraživanje fokusirano na jugoistočnu Srbiju, što je u potpunosti opravdano, budući da je monografija produkt doktorske disertacije, pa istovremeno ograničava mogućnost generalizacije nalaza na romsku populaciju u drugim djelovima Srbije ili regiona. Komparativna analiza sa drugim geografskim područjima mogla bi dodatno osnažiti zaključke o specifičnostima ili univerzalnosti procesa protestantizacije. U tome je jedna od esencijalnih vrijednosti i djelotvornosti monografije: da podstakne druge istraživače na slična istraživanja, kako bismo imali još cjelovitiju sliku protestantizacije. Takođe, uvjerljiva teorijska postavka predstavlja dobru osnovu za buduća istraživanja koja bi ovu teoriju testirala na emocionalne, simboličke i kolektivno-identitetske dimenzije religijskog iskustva, posebno kod pentekostalizma, gdje su harizma, duhovni doživljaj i zajedničarska atmosfera izrazito naglašeni.

Konačno, monografija Dragana Todorovića analizira učinke protestantizacije na romski identitet, čime na znalački i vispren način otvara pitanje i zadaje domaći zadatak budućim istraživačima o dugoročnim poslasticama – da li će doći do trajne integracije ili do formiranja nove vrste unutar etničke podjele među Romima (protestanti naspram tradicionalnih vjernika). Cjelokupna monografija potvrđuje da je riječ o radu koji otvara nove istraživačke horizonte i podstiče dalju akademsku raspravu. Upravo u tome leži jedna od najvećih kvaliteta ove knjige – ona ne zatvara temu, već je metodološki i teorijski utemeljeno otvara.

Ovom monografijom autor uspijeva da fenomen protestantizacije Roma analitički utemelji kao kompleksan, višeslojan društveni proces, čime prevazilazi simplifikovana i redukcionistička objašnjenja religijske konverzije. Doslednom primjenom adekvatnog teorijsko-metodološkog aparata, istraživanje dostiže visok stepen naučne validnosti, autorove akribičnosti i interpretativne koherentnosti.

Posebna vrijednost monografije, na bezmalo 250 strana, ogleda se u sintezi empirijske utemeljenosti i teorijske refleksivnosti, pri čemu se individualna iskustva aktera uspješno kontekstualizuju unutar šireg društvenog i strukturnog okvira. Time monografija ne samo da doprinosi boljem razumijevanju savremenih religijskih transformacija, već i otvara relevantna pitanja za dalju naučnu elaboraciju, naročito u pogledu dugoročnih implikacija po identitetske obrasce i društvenu integraciju romske populacije.

Uzevši u obzir teorijsku konzistentnost, preciznost i aktuelnost istraživačkog problema, predmetna monografija se može s punim naučnim legitimitetom preporučiti akademskoj i stručnoj javnosti, a i laička javnost može naći ono nešto, ako knjigu čitaju vješto. Stručna javnost može da prepozna, a laička da upozna, spozna i upozna knjigu koja, svojom analitičkom dubinom i istraživačkom ozbiljnošću, predstavlja relevantnu referencu i pouzdanu osnovu za buduća istraživanja u ovoj oblasti.

dr Vladimir Bakrač,
Univerzitet Crne Gore –
Filozofski fakultet u Nikšiću

Авторът на книгата *Romi na talasima novoprotestantizma* (Protestantizacija Roma jugoistočne Srbije), Драган Тодорович, няма нужда от подробно представяне, тъй като е добре познат сред специалистите, които се интересуват от процесите на евангелизация сред ромите в Източна Европа. Познавам проф. Тодорович от 2000 г., когато и двамата бяхме в началото на своите академични кариери. Още тогава споделяхме изследователски интерес към влиянието на евангелизма сред ромските общности и към социалните, културните и религиозните трансформации, които конверсията към евангелското християнство поражда в техния начин на живот и идентичност. Особен интерес представляваше и въпросът как тези процеси рефлектират върху отношенията между ромите и не-ромите и в каква степен водят до преосмисляне на установените представи и граници. Нашите подходи към темата се различаваха според дисциплинарната ни принадлежност – социологическа в случая на проф. Тодорович и етнологка в моя случай.

Настоящият труд предлага богато емпирично и теоретично обоснован анализ на религиозните трансформации сред ромските общности в Югоизточна Сърбия. Монографията разглежда явление, което вече е добре познато и описано от различни автори в Централна и Източна Европа, но продължава да се нуждае от вниманието на учените и широката общественост (Đorđević, 2003; Kováč & Mann, 2003; Lange, 2003; Todorović, 2004; Славкова, 2007; Foszto, 2009; Podolinská & Hrustić, 2010; Ries, 2010; Marushiakova & Popov, 2014; Thurfjell & Marsh, 2014; Slavkova, 2025). Авторът предлага на читателите задълбочен анализ на различните фактори, които обясняват процеса на евангелизация и нейният успех сред ромските общности. Те включват социално-икономически, политически, културни и религиозни фактори. Сред тях особено значение има социално-икономическият контекст, свързан с достъпа до мрежи на солидарност и подкрепа. Същевременно изследването убедително показва, че материалните фактори сами по себе си не могат да обяснят религиозната промяна. По този начин авторът критично се дистанцира от широко разпространения медиен дискурс от 90-те години на XX век и следващите десетилетия, според който присъединяването на ромите към евангелските църкви се мотивира предимно от стремеж към материални облаги. Този дискурс допринася за процес на двойна стигматизация – от една страна като роми, а от друга като евангелски християни, като имаме предвид, че евангелското християнство не е традиционна религия в тази част на Европа.

Авторът обръща внимание и на начина, по който определени елементи от религиозната практика, особено в рамките на петде-

¹ Dragan Todorović, *Romi na talasima novoprotestantizma* (Protestantizacija Roma jugoistočne Srbije). Niš: Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet, 2025, 1-243.

сятните и харизматичните общности, резонират със съществуващи форми на колективно изразяване, музикална култура и емоционална ангажираност. Изследването показва още как определени традиционни практики и норми се преосмислят, докато едновременно с това се въвеждат нови етични рамки, основани на дисциплина, нова трудова етика и лична отговорност. Вместо да представя тези процеси като отхвърляне на традицията, авторът ги интерпретира като процес на трансформация и предефиниране на културните и религиозните модели. Тодорович подчертава, че процесът на евангелизация е резултат от взаимодействието между външни фактори, като мисионерската дейност, и вътрешната динамика на самите ромски общности. Тази перспектива представя ромите като активно включени в оформянето на собствените им религиозни практики и избягва представянето им като пасивни обекти на външно въздействие. Особено ценен принос на монографията са авторовите рефлексии върху изследователския процес. Тодорович споделя свои наблюдения и подходи при осъществяването на интервюта и изграждането на доверие с различни събеседници и религиозни лидери. Сред примерите е работата му с представители на евангелската църква „Zajednica Roma“ в Лесковац, една от първите и най-известни петдесетни ромски общности в Югоизточна Европа. Авторът отбелязва, че не само е представял целите и задачите на своето изследване пред ромските пастори, но също така е разчитал на тяхното одобрение и подкрепа за успешното провеждане на теренната работа.

Първата част на книгата очертава теоретичната и методологичната рамка на изследването, като представя спецификите на използвания емпиричен подход, основан на качествена теренна работа и описва приноса на Нишката ромолошка школа в социологическото изучаване на ромите. Втората част на монографията разглежда разпространението на различни протестантски/ евангелски църкви сред ромите, като предлага детайлен преглед на отделните деноминации, конгрегации и техните локални въздействия. Особено важно е да се подчертае, че този широк обхват на анализа надхвърля подходите на много изследователи, които обикновено фокусират вниманието си предимно върху влиянието на петдесетното движение. По този начин авторът успява да представи значително по-пълна и нюансирана картина на религиозното многообразие сред ромските общности в региона. В трета и четвърта част на монографията авторът насочва вниманието си към мисионерската дейност и процесите на религиозна конверсия сред ромските общности, както и към последствията от тези процеси за семейния и колективния живот на вярващите. Особен акцент е поставен върху промяната на културните практики, предефинирането на идентичността, трансформацията на социалните отношения и формирането на нови модели на религиозна принадлежност.

В заключение бих искала да подчертая, че монографията на Драган Тодорович представлява значим принос към изследванията на религиозните промени сред ромските общности в Югоизточна Европа. Авторът убедително показва, че приемането на евангелското християнство

яносто не се изчерпва с промяна в религиозните убеждения, а води до по-широки социални и културни трансформации, които засягат различни аспекти от живота на ромите. Изследването разкрива динамичното взаимодействие между евангелската конверсия, социалната мобилност, формирането на нови идентичности и процесите на общностна интеграция. Със своята солидна емпирична основа, задълбочен анализ и чувствителност към гледните точки на самите изследвани общности, трудът предлага ценен принос както за социологията на религията, така и за ромските изследвания в по-широк план. Убедена съм, че книгата ще представлява интерес както за специалистите в областта на ромските изследвания, така и за всички читатели, които се интересуват от динамиката на идентичностите в Югоизточна Европа.

Литература

- Dorđević, Dr. (ed.) (2003). *Roma Religious Culture*. Niš: PUNTA.
- Todorović, Dr. (ed.) (2004). *Evangelization, Conversion, Proselytism*. Niš: JUNIR & PUNTA.
- Fosztó, L. (2009). *Ritual Revitalization after Socialism. Community, Personhood, and Conversion among Roma in a Transylvanian Village*. Berlin: Lit-Verlag.
- Kováč, M. & Mann, A. B. (eds.) (2003). *Boh všetko vidí. O Del sa dikhel (Duchovný svet Rómov na Slovensku)*. Bratislava: Chronos Publishing.
- Lange, B. R. (2003). *Holy Brotherhood. Romani Music in a Hungarian Pentecostal Church*. Oxford: Oxford University Press.
- Marushiakova, E. & Popov, V. (2014). The Gypsy Religious Revival Movement: “New Churches” in the Territories of the Former Soviet Union. In D. Thurfjell & A. R. Marsh (Eds.) *Romani Pentecostalism. Gypsies and Charismatic Christianity* (pp. 47–58). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Podolinská, T. & Hrustič, T. (2010). *Boh medzi bariérami. Sociálna inklúzia Rómov náboženskou cestou*. Bratislava: Coreta, FSR & UEt SAV.
- Ries, J. (2010). Romany/Gypsy Church or People of God? The Dynamics of Pentecostal Mission and Romany/Gypsy Ethnicity Management. In M. Stewart & M. Rövid (eds.) *Multi-Disciplinary Approaches to Romani Studies* (pp. 271–279). Budapest: Central European University.
- Thurfjell, D. & A. R. Marsh (eds.) (2014). *Romani Pentecostalism. Gypsies and Charismatic Christianity*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Славкова, М. (2007). *Циганите евангелисти в България*. София: Парадигма.
- Slavkova, M. (2025). *Conversion, Leadership and Identity of the Evangelical Roma in Bulgaria*. Paderborn: Brill Schöningh.

Магдалена Славкова,
Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей,
Българска академия на науките, София (България)

Мислите летаат, а запишаното останува!

Старогрчка поговорка

Книгата „Роми на таласима новопротестантизма“ на проф. д-р Драган Тодоровиќ ја надминува рамката на конвенционална научна публикација. Таа претставува значаен интелектуален предизвик кој отвора клучни прашања и истовремено нè повикува на подетална рефлексија и преиспитување на постојните концепти и пристапи кон религијата, идентитетот и положбата на ромската заедница во современото општество.

Она што веднаш се препознава е дека станува збор за обемно, методолошки конзистентно, систематски организирано и истражувачки зрело дело. Авторот успева да ја прикаже протестантизацијата на Ромите како повеќеслоен процес што ги трансформира различните аспекти на нивниот живот.

Особената вредност на ова дело се огледа во аналитичкиот пристап на авторот, кој наместо дескрипција, нуди објаснување, а наместо репродукција на стереотипи, тој преминува на нивна критичка деконструкција, емпириски втемелена.

Монографијата „Роми на таласима новопротестантизма“ на проф. д-р Драган Тодоровиќ дава важен научен придонес во социолошките и хуманистичките научни дисциплини. Делото нуди продлабочена анализа на комплексната и долго занемарувана тема на трансформацијата на религискиот и културниот идентитет на Ромите преку процесот на протестантизација во контекстот на југоисточна Србија, која секако има релевантни импликации за поширокиот регионален контекст. Воедно, ова истражување значајно придонесува кон надминување на постојниот недостаток на емпириски втемелени студии од ваков тип, пополнувајќи важна празнина во научната литература.

Станува збор за процес кој не е изолиран, туку се одвива во поширока транснационална рамка, често поддржан од различни меѓународни мрежи и религиски организации, со различен интензитет и влијание. Странските мисионери, кои делуваат индивидуално или во помали групи, остваруваат значајно влијание во ромските заедници, воспоставувајќи блиски контакти и релации со верниците. Преку овие интеракции се создаваат нови форми на организирање, кои имаат долгорочно влијание врз структурата и динамиката на ромската заедница.

Религијата како фактор на трансформација

Една од клучните поенти на ова издание е дека процесот на протестантизација на Ромите не претставува само промена на конфесија,

¹ Dragan Todorović, *Romi na talasima novoprotestantizma (Protestantizacija Roma jugoistočne Srbije)*. Niš: Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet, 2025, 1-243.

туку целосна реконфигурација на вредносниот систем, на нормите на однесување, како и колективниот идентитет.

Авторот многу убедливо покажува дека протестантските заедници, особено пентекосталните, нудат нешто што традиционалните религиозни структури често не успеваат да го обезбедат, а тоа е чувството на припадност и прифатеност. Овој аспект е особено значаен ако се земе предвид историската маргинализација на ромската популација.

Слични процеси се забележуваат и во Македонија, каде протестантските и други заедници, особено во урбаните ромски населби, играат значајна улога во рedefинирањето на социјалните односи, вредносните ориентации и индивидуалните животни стратегии. И тука религијата функционира не само како духовна практика, туку и како ресурс за социјална интеграција и мобилност.

Синкретизам и прилагодливост

Прилагодливоста не е имитација. Тоа значи моќ на отпор и асимилација.

Махатма Ганди

Посебна вредност на книгата претставува анализата на синкретичката и еkleктичка природа на ромската религиозност. Авторот укажува дека религиозниот живот на Ромите не се одвива во строги конфесионални рамки, туку често вклучува испреплетување на различни верски елементи, практики и симболички системи. Ова е особено видливо во деловите каде се разгледува односот кон традиционалните обичаи, како и паралелното присуство на елементи од православие и исламот.

Токму ваквата религиска флексибилност создава основа за нивната отвореност кон нови религиски форми. Имајќи ги предвид овие особености, Ромите покажуваат висока адаптабилност во однос на религиските практики, што го олеснува прифаќањето на нови религиски форми. Протестантизмот, со својата непосредност и директност, се вклопува во нивниот контекст и овозможува соодветно практикување на верата.

Од „ние“ и „тие“ до нов идентитет

Еден од најсилните аналитички сегменти на книгата е трансформацијата на дихотомијата „ние“ и „тие“. Традиционално, Ромите ја воспоставуваат јасната граница меѓу „Роми“ и „Гаџе“, како механизам на самоодбрана и зачувување на идентитетот. Но, со процесот на протестантизација, оваа граница се рedefинира – во религиска: „ние, верници“ и „тие, неверници“.

Оваа промена има далекусежни импликации. Таа отвора простор за нови форми на општествена интеграција, но истовремено носи и ризик од внатрешни поделби во самата ромска заедница.

Емпириски пристап и научна строгост

Квалитативното истражување обично ги нагласува зборовите наместо квантификацијата при собирањето и анализата на податоците.

Алан Бринман

Методолошки, делото се издвојува со својата систематичност и комбинација на квалитативни истражувачки методи: продлабочени интервјуа, теренски набљудувања и анализа на религиски практики. Овој пристап овозможува разбирање и осзнавање на индивидуалните искуства на менување на религиозните верувања, како и на пошироките општествени трендови. Она што особено се издвојува во ова дело е обемот и богатата емпириска основа врз која е втемелено, која му дава специфична аналитичка и научна релевантност.

Особено би сакала да ја нагласам методолошката строгост на ова истражување, која претставува една од неговите клучни вредности. Авторот се потпира врз користење на квалитативниот метод т.е. на продлабочените интервјуа, внимателно и систематски конципирани така што опфаќаат широк спектар на теми, од личните биографски записи и семејното потекло, преку религиските практики и конфесионалните определби, до секојдневниот живот, вредносните ориентации и процесите на идентитетска трансформација.

Овој пристап овозможува не само прибирање на податоци, туку продлабочено навлегување во животните искуства на испитаниците. Прашањата се поставени на начин што ги поттикнуваат соговорниците на подетални одговори, лични наративи и рефлексии, со што се добива богата и слоевита емпириска граѓа. Ваквата граѓа овозможува да се согледаат не само индивидуалните искуства, туку и пошироките општествени и културни процеси во кои тие се вградени.

Посебно е значајно што со овие процедури се опфатени сите релевантни аспекти на животот на ромската заедница од традиционалните верувања и обичаи, преку процесите на преобратување, до промените во секојдневното однесување, семејните односи и односот кон пошироката заедница. Оваа сеопфатност овозможува анализа која е истовремено длабинска и контекстуализирана.

Како резултат на тоа, богатата емпириска материја не се користи како илустрација, туку претставуваат основа за развивање на аргументирани заклучоци и аналитички зрели согледувања. Токму оваа цврста втемеленост во емпиријата му дава на делото посебна научна тежина и кредибилитет.

Фактори на протестантизација

Врз основа на обемота емпириска материја, авторот идентификува повеќе меѓусебно поврзани фактори што го обликуваат процесот на протестантизација на ромската популација. Овие фактори не се претставени како ригидна или формализирана типологија, туку се изведени аналитички, директно од искуствата, наративите и практи-

ките на самите испитаници, како и од начинот на функционирање на религиозните заедници. Притоа извадоците од интервјуата се користат како клучна аналитичка основа од која произлегуваат заклучоците и интерпретациите.

Првата група фактори се однесува на социјално-економските аспекти. Емпириските наоди јасно покажуваат дека протестантските заедници, особено во контексти на економска несигурност и социјална маргинализација, често функционираат како канали на поддршка – преку хуманитарна помош, образовни иницијативи и различни форми на социјална солидарност. Меѓутоа, анализата истовремено ја нијансира оваа појава, укажувајќи дека материјалната помош сама по себе не е доволна за долгорочно религиозно ангажирање, туку дека нејзината улога е посредна – во градењето доверба и иницијалниот контакт меѓу заедницата и верниците.

Втората група се факторите од сферата на културата. Во интервјуата се препознава блискост помеѓу протестантските религиозни практики и постојните културни обрасци на ромската заедница. Елементите како што се музиката, колективното учество, неформалната атмосфера и емоционалниот израз во богослужбите овозможуваат полесна идентификација и интеграција на новите верници. Оваа културна компатибилност ја олеснува рецепцијата на новите религиозни форми, без радикално нарушување на постојните идентитетски структури.

Трето, значајна улога имаат богословските и организациските аспекти. Интервјуата укажуваат на важноста на директниот и личен (персонализиран) контакт помеѓу верникот и религиозниот лидер, како и на можноста за активно учество на поединецот во заедницата. Ваквата структура создава чувство на припадност, признание и лична вредност, што се покажува како клучен мотивирачки фактор за останување и продлабочување на религиозната ангажираност.

Конечно, анализата упатува и на поширокиот општествено-политички контекст, особено во постсоцијалистичкиот период, кога се отвора простор за религиска ревитализација и плурализација. Во такви услови, протестантските заедници, често поддржани од транснационални мрежи, успеваат да воспостават нови форми на делување и да допрат до маргинализирани групи.

Оттука, протестантизацијата се појавува како сложен процес кој произлегува од интеракцијата на повеќе фактори, структурни, културни и религиозни, чие преклопување создава динамика што не може да се сведе на едноставни објаснувања. Токму во оваа аналитичка реконструкција, заснована на богата емпирија, лежи една од клучните вредности на монографијата.

Регионален контекст и компаративна перспектива

Ако процесот на протестантизација на Ромите се разгледува во поширок регионален контекст, станува јасно дека не се работи за изолиран феномен, туку за динамика која има слични обрасци низ по-

веќе земји во регионот, вклучително и Македонија и Србија. Сепак, и покрај одредените сличности, постојат и значајни разлики кои произлегуваат од локалните историски, институционални и социо-културни контексти.

Во случајот на Македонија, процесот на протестантизација на ромската популација е тесно поврзан со постсоцијалистичките трансформации и ревитализацијата на религијата по 1990-тите години. Во овој период доаѓа до видливо зголемување на бројот на евангелско-протестантски заедници, кои често делуваат преку различни модели на мисионирање и формирање нови цркви (church planting). Овие заедници се карактеризираат со висока флексибилност, мала организациска структура и силна ориентација кон локалните заедници, што им овозможува да воспостават директен контакт со ромската популација.

Истовремено, анализата на процесот покажува дека ромите во Македонија се релативно „отворени“ за вакви форми на религиозно делување, што се должи на постоечкиот синкретизам, како и на специфичната маалска структура на живеење на заедницата. Мисионерската работа често се одвива преку неформални контакти, формирање домашни групи и практикување јавни евангелизации, што дополнително ја зголемува видливоста и прифатливоста на протестантските заедници.

Во оваа смисла, важно е да се нагласи дека со текот на времето овие процеси не остануваат само на ниво на спонтани или поединечни иницијативи, туку постепено добиваат појасна организациска и институционална форма. Евангелско-протестантските заедници се поврзуваат во пошироки мрежи и иницијативи, кои овозможуваат координација, взаемна поддршка и богословска втемеленост на нивното делување. Особено значајна е улогата на Евангелско-протестантската иницијатива, во рамки на која се поврзуваат различни протестантски заедници, вклучително и оние кои работат со ромската популација. Ова вмрежување придонесува не само за организациска стабилност, туку и за развој на домашно лидерство, мисионерска стратегија и континуитет на религиското делување. Како што покажуваат анализите на протестантските заедници во Македонија, нивниот развој е тесно поврзан со процесите на меѓусебна соработка, формирање на алијанси и поврзување со меѓународни мрежи.

Она што е заедничко за двете земји е дека протестантизмот не се прифаќа само како нова религија, туку како целосен модел на живот, кој нуди нови норми, дисциплина, но и чувство на припадност и достоинство. Во двата случаи, религијата функционира како механизам на социјална интеграција и мобилност.

Заклучни согледувања

Од аналитичка перспектива, протестантизацијата на ромската популација може да се разбере како резултат на сложена интеракција меѓу екстерни влијанија, пред сè мисионерството, и интерната динамика на заедницата. Ваквата двојна детерминираност упатува на високата комплексност на процесот и ја ограничува можноста за негово редукционистичко или еднострано толкување.

Во оваа насока, монографијата добива особена научна релевантност, бидејќи придонесува кон конституирање на ова сè уште недоволно истражено поле преку темелна анализа на конкретен историски период, кој може да послужи како референтна точка за идни компаративни истражувања. Истовремено, трудот нуди систематизирано разгледување на факторите на протестантизација и воспоставува солидна концептуална рамка за понатамошни студии.

Авторот убедливо покажува дека Ромите во процесот на протестантизација не се само приматели на религиски влијанија, туку активни субјекти во религиозните и пошироките општествени процеси. Посебната вредност на оваа монографија произлегува токму од обемот и внимателно обработена емпириска материја, преку која овие перспективи не се само претпоставени, туку јасно артикулирани и аналитички поткрепени. Ставовите и искуствата на испитаниците не функционираат како илустративен материјал, туку како аргументативна основа за изведување на заклучоците, при што од нив директно се реконструираат мотивите, дилемите и стратегиите на самите актери.

На тој начин, авторот не ги прикажува Ромите како пасивни приматели, туку како актери кои активно избираат, интерпретираат и трансформираат религиски практики во согласност со сопствените животни контексти. Ова поместување на аналитичкиот фокус – од објект кон субјект на дејствување – претставува една од најзначајните теоретски и емпириски придобивки на делото.

Во таа смисла, заклучоците на авторот во однос на рedefинирањето на ромскиот идентитет добиваат особена аналитичка тежина. Како што тој нагласува, „очигледно е влијанието на протестантскиот дух врз реартикулацијата на ромскиот идентитет во сложениот балкански контекст“. Во продолжение, оваа теза се продлабочува преку укажувањето дека „елементот на религиозното во самоопределувањето има голема психолошка и симболичка вредност, бидејќи им овозможува на Ромите на поинаков начин да се доживеат и да се изразат пред другите“, при што припадноста на егалитарна заедница, која не е условена од етничко потекло, боја на кожа или социјален статус, „поттикнува преземање одговорност за сопствената позиција во општеството“.

Оттука, оваа трансформација не може да се сведе на проста промена на религиските убедувања, туку треба да се разбере како процес на конституирање нови идентитетски матрици, преку кои се рedefинираат формите на самоопределување, припадност и социјална позиционираност на ромската заедница.

Монографијата на Тодоровиќ, во таа смисла, не претставува само анализа на еден феномен во религијата, туку придонесува кон продлабочено разбирање на процесите на идентитетска трансформација кај маргинализираните заедници. Со својата аналитичка длабочина, емпириска заснованост и теоретска релевантност, ова дело претставува значаен придонес не само за академскиот корпус на научни истражувања, туку и за пошироките интердисциплинарни анализи на религијата, идентитетот и општествената промена.

Литература

97

Bryman, A. (2017) *Social Research Methods*. 5th edition. Oxford: Oxford University Press.

Cacanoska, R. (2005). *New Aspects of the Chances for Changes in Roma Confessional Matrix in Macedonia*. Skopje: Institute for Sociological, Political and Juridical Research; Foundation Open Society – Macedonia.

Cacanoska, R. (2018) 'Protestantism in Macedonia today', in Special Issue: Protestantism in the Balkans (Macedonia, Serbia, and Albania), *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 38(1). Available at: <http://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol38/iss1/4/>.

Đorđević, D. B. (ed.) (2007) *Muke sa svetim*. Niš: Niš Cultural Centre.

Todorović, D. (2025) *Romi na talasima novoprotestantizma: Protestantizacija Roma jugoistočne Srbije*. Niš: Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet.

Ружица Цацаноска

Институт за социолошки, политички и правни истражувања
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ Скопје (Република Македонија)

Протестантизација је последњих четврт века нов елемент у идентификацији Рома у локалној средини. Теоријско промишљање протестантизације Рома у сложеном балканском контексту отвара многа важна питања, као што су: уважавање различитости, разумевање религијски другог, допринос ромској интеграцији у шире друштво и слично.

Чак и ако се прихватање нове религије тумачи као вид ескапизма, бежања од стварности или од преузимања одговорности за сопствени положај у друштву, не може се пренебрегнути социјалнопсихолошка димензија таквог избора. Какво год било виђење овог феномена у оптици спољашњег посматрача, то је чин, догађај или процес који за учеснике има велику психолошку и симболичку вредност, јер им омогућава да на нов и другачији начин доживе, дефинишу и изразе себе међу другима. У његовој основи може се налазити потреба за „стварнијом стварношћу“ од оне у којој се живи и за доживљајем припадања другачијем друштвеном окружењу – егалитарној заједници коју не одређују боја коже, етничко порекло и социјални статус. 32-33

Три су конкретна питања која отварају до сада предузета социолошка и ромолошка истраживања: 1. Да ли новопротестантизам доприноси „раслојавању“ ромске заједнице на верској основи, тј. да ли додатно подупиरे њихову изолацију у односу на Роме муслимане и православце?;

2. Доприноси ли протестантизација Рома њиховој личној и групној еманципацију, тј. ромској интеграцији у шире друштво? и 3. Утиче ли протестантизација Рома и на измену њиховог културног идентитета, односно на преобликовање традиционалних карактеристика ромског идентитета?

Зашто Роми прихватају протестантизам?

Заживљавање протестантизма међу Ромима резултат је њиховог троструког занемаривања: *друштвеног, егзистенијалног и пасторалног*.

Роми су позитивно одговарали на протестантске подстицаје због:

1. *срдачности и отворености* у контакту коју су према њима изражавали Срби верници, припадници малих верских заједница;
2. *пажње* која је посвећивана њиховим потребама, јер Роми јесу „народ потреба“;
3. *одговора* које су добијали за своје потребе и изречене молитве и *ширења* приче о томе међу најближим познаницима (исцељења, оздрављења, чуда).

Роми су људи религиозног, али независног духа: никада не бива усвојено сво богатство религијских идеја, осећања, веровања и прак-

¹ Dragan Todorović, *Romi na talasima novoprotestantizma (Protestantizacija Roma jugoistočne Srbije)*. Niš: Filozofski fakultet, 2025, 1-243.

се, увек остаје отвореност за новине у религијском животу и њихово комбиновање са већ прихваћеним елементима. Због тога се погрешно закључује да међу Ромима нема, нити може бити “добрих верника”. То није тачно: Роми могу бити добри верници, отворено је питање колико им је до сада нуђена таква могућност од стране традиционалних верских заједница и цркава. Роми су увек били отворени за оне који би их поучили о спасењу божјом милошћу; очигледно да су мале верске заједнице то најприлежније чиниле.

Роми јесу добри верници, само што то исказују на два независна начина.

Један је онај који практикују и окружујући Срби: ослањајући се на *свете књиге* и придржавајући се строгих и јасних *прописа*, захваљујући пропаганди и делатности хришћанских евангелизатора. Чину крштења претходи вишемесечно проучавање Библије и рад са старешинама на упознавању основних библијских начела. Не заборавимо, међутим, да је велики број Рома слабо образован, многи, нарочито старији, потпуно *неписмени* и да им преостаје тек жива реч старешине као веза с Богом. Врло често слабо познају српски језик, па им је неопходан проповедник на ромском језику. Они који јесу писмени, немају времена да редовно посвећују пажњу Светом писму и другим верским књигама, као и да се редовно припремају за активно учествовање у, рецимо, теократској школи и подучавању за хришћанску службу.

Други начин је ослањајући се на моћну *оралну традицију*, као трајну одредницу свог идентитета кроз историју. Роми су се преобраћали више угледајући се на нечији пример из непосредног окружења и нечије сведочанство, доказујући да се не верује само формом, већ и срцем. У таквим ситуацијама *религијска пракса односи превагу на религијском свести*.

Предузето истраживање о распрострањању „трећег крака хришћанства“ на територији југоисточне Србије сведочи о недвосмисленим плодотворним учинцима у протестантским ромским домовима под утицајем верског учења и унапређивању свих аспеката свакодневног живота.

Коренито се преображавају односи у породици, у смислу међусобног уважавања чланова домаћинства, поштовања договореног и уљудних свакодневних контаката са неевангелизираном родбином и неромским комшилуком. Одустаје се од најчешћих порока: цигарета, пијанства, коцке, туче, крађе, проституције, све до наркоманије, ако је икада и било међу Ромима. Предупређује се рана женидба и удаја, осуђују манипулације у брачним односима, прељубе и раскиди бракова. Деца се подстичу на школовање и побољшавају им се хигијенске навике. Из темеља се мења однос према раду, пропагира се труд и напоран рад у сваком послу који је поштен и богоугодан.

Под утицајем новоусвојеног религијског погледа на свет, срж етничке и културне самобитности припадника ромског народа – *Romanipe(n)*-а – у новом добу засниваће се на следећим „амблемима дистинкције“:

1. етничка припадност је неважна пред Богом (поистовећивање са уједињеном и хомогеном етничком групом смењује идентификација са религијском припадношћу);

2. успоставља се нова религијска граница између преобраћених и непреобраћених – негдашње универзално разликовање „Ми, Роми“ и „Они, Гаџе“ замењује се поделом на „Ми верујући (Роми и нероми протестантске вере)“ и „Они, неверујући (Роми и нероми изван протестантизма)“; Али, не у смислу да се они који не верују одбацују као мање вредни, већ као жалост због тога што не познају деловање Духа Светога, и као потребу да се означи као они којима треба посведочити божији благослов и понудити им спасење, без наметања и присиле.

3. „чистота крви“ уступа место „чистоти у Христу“: избор партнера искључиво на ендогамној основи замењује се одабиром са професионалним упориштем, уз проширивање етничког колорита;

4. традиционално „бити, а не имати“ преиначава се у „имати, а не бити“ – несигурну егзистенцију засновану на традиционалним начинима преживљавања (експлоатација маргиналних ресурса – сакупљање секундарних сировина) замењује укључивање у свет привређивања „гаџа“, материјално имућство и приватно власништво над добрима;

5. групни ауторитет и строго одређени однос према старијима преноси се на личност пастора: уз посредовање божанске речи, верски вођа задужен је и за разрешавање фамилијарних размирица и контакте са надлежним локалним властима;

6. традиционалне норме и обичајна правда („ромски суд“) замењује повиновање божанским законима и овосветовном правном систему;

7. одбацују се празници из религијског циклуса православца и муслимана (слављење крсне славе, позивању попова и хоџа у сопствене домове, посета родбини и пријатељима у време литија, придржавање Рамазана и Курбан Бајрама, сунећење деце, молитве пет пута дневно); баптисти и пентекосталци задржавају светковину рођења и ускрснућа Исуса Христа, у интимном породичном кругу и заједничарењем са браћом и сестрама у верском храму;

8. одриче се празновање надрелигијских, јединствених празника свих Рома света (Ђурђевдан, Василица, Бибија) зарад поштовања нове религиозне и социјалне дисциплине;

9. навлачење „новог религијског одећа“ подразумева удаљавање и од *обрета* (традиционалне медицине, гатања, бајања и врачања, приношење животињске жртве, посета култним местима) и *веровања* из паганског циклуса (приче о вилама, вештицама, вампирима и другим натприродним бићима, сновиђења).

За сам крај, износим следећу тврдњу: *преко Рома и позитивних утицаја* које протестантизам има у њиховом животу, српско друштво је у прилици да упозна и прихвати хришћане протестанте у целости.

Драган Тодоровић,
Универзитет у Нишу – Филозофски факултет

ПРИКАЗИ

„Музика није само звук,
већ начин на који човек преживљава сопствени живот.“

Књига *Питао сам малог пужа: Моја социолошка прича о Шабану Бајрамовићу* аутора Драгољуб Б. Ђорђевић представља значајан допринос проучавању ромске културе и друштвеног положаја Рома, показујући „могућности социологије у обради оваквих тема“ (стр. 31). Аутор Шабана Бајрамовића не посматра само као певача, већ као „врло сложену личност“ коју је неопходно разумети кроз друштвени, културни и историјски контекст његовог живота и рада (стр. 13–14).

Као „искусан социолог и признати ромолог“ (стр. 20, 25), Ђорђевић повезује индивидуалну биографију уметника са ширим друштвеним процесима, указујући на стереотипе и „антициганизам“ са којима су се Роми суочавали (стр. 21, 33, 41), али и на Шабаново међународно признање и статус музичке иконе (стр. 64, 99). Кроз анализу његове сахране, именовања Булевара Шабана Бајрамовића и подизања споменика у Ниш, аутор показује како једна уметничка биографија постаје део колективног памћења и симбол културног идентитета града и ширег балканског простора (стр. 101, 117, 123, 137).

У уводном поглављу „Мој приступ Шабану Бајрамовићу“ аутор објашњава разлоге због којих пише ову студију и начин на који приступа Шабановом животу. Ђорђевић истиче да Шабана не жели да представи ни идеализовано ни негативно, већ као „врло сложену личност коју није могуће једино зацртати или само посветлити“ (стр. 13). Посебно место има објашњење самог наслова књиге. Аутор сматра да песма „Питао сам малог пужа“ симболично приказује Шабанов живот, сиромаштво, коцкарски живот и трагање за сигурношћу (стр. 13–14). Већ у уводном делу поставља се основна теза књиге: Шабан Бајрамовић није само музичар, већ симбол друштвене маргинализације и културног признања.

Посебно је значајан део „Ословљавање, приступ и намера“, у коме аутор објашњава зашто Шабана назива „Царем“, а не „краљем“. Он истиче да у ромској традицији постоји фигура „циганског цара“, чиме Бајрамовићу даје посебан статус у ромској култури (стр. 16). Истовремено наглашава да не жели да прикрива контроверзе из његовог живота, јер „социологу није допуштено да смишља покривалице за оно што је непријатна истина“ (стр. 16). Овим поглављем књига добија јасан критички и социолошки карактер, а не форму класичне биографије.

У поглављу „Шабан у кабинету 227“ аутор кроз личну причу описује како је Шабанов портрет завршио у кабинету Катедре за друштвене науке на Машинском факултету у Нишу. Иако наизглед анегдотско, ово поглавље има снажан симболички значај. Ђорђевић истиче

¹ Драгољуб Б. Ђорђевић. *Питао сам малог пужа: Моја социолошка прича о Шабану Бајрамовићу*. Београд: Службени гласник, 2017.

да је желео да га Шабанов лик „свакодневно гледа у очи“ и подсећа на обавезу да напише књигу о њему (стр. 24). Кроз реакције колега и студената приказује се и однос академске средине према народној и ромској музици. Аутор наглашава да „не мора се Бајрамовић ни волети ни мрзети, али је необјашњиво да се не цени и не прихвата као један од уметника са балканских простора“ (стр. 26).

У структури књиге постепено се прате различити аспекти Шабановог живота и рада, при чему аутор настоји да од појединачне биографије направи ширу социолошку слику друштва. Посебно се издвајају делови о одрастању у нишкој махали, сиромаштву и првим музичким искуствима. Аутор истиче да је „живот на маргини постао његова прва школа музике“ (стр. 31), чиме показује како друштвени услови обликују уметнички израз и животни стил (стр. 30–35).

Значајно место има анализа кафанске културе у поглављу „Кафански цар – од Џериме до Берлина“, где је кафана приказана као простор у коме се стичу признање, гради уметнички идентитет и успоставља друштвена видљивост (стр. 30–33). У том контексту Шабан Бајрамовић превазилази локалне оквире и постаје регионално познат уметник (стр. 33–35).

Један од централних делова књиге односи се на анализу Шабановог музичког стила, који аутор посматра кроз призму његове везе са Нишвил цез фестивалом (стр. 58). Иако се кроз читаву студију његово певање тумачи као јединствена фузија ромске традиције, блуза и цеза, посебно је значајна дефиниција критичара Џона Ласка (стр. 66) Ласк Шабанов израз описује као „*неку врсту балканског циганског цеза*“ који спаја трепереће вијугање хармонике, виолине и гитаре са кларинетским и трубачким арабескама. Оваква интерпретација издваја Бајрамовића из класичних оквира народне музике, чинећи његову уметност емотивним изразом живота човека са друштвене маргине (стр. 60–61).

У делу „Шабанови подсмевачи“ приказује се однос друштва према ромском уметнику. Иако је био обожаван од публике, често је био предмет подсмеха и дискриминације (стр. 41–44). Кроз ово поглавље Ђорђевић указује на дубоко укореван антициганизам и показује како се ромски уметник истовремено слави и омаловажава. Посебно је значајно и поглавље „Цар и ‘академик’: Шаби и Брега“, у коме се анализира однос Шабана Бајрамовића и Горан Бреговић. Аутор поставља питање културне експлоатације и односа између елитне и популарне културе, показујући да су многи користили Шабанов таленат, док сам уметник често није добијао заслужено признање и материјалну сигурност (стр. 45–54).

Књига отвара и питање односа културне елите према народној и ромској музици. Аутор наглашава да је „народна музика дуго била посматрана као мање вредна форма културе, иако носи снажно друштвено искуство“ (стр. 52). У том контексту Шабан Бајрамовић постаје пример уметника који је био признат од публике, али често занемарен од институционалне културе (стр. 52–54).

Значајан део књиге посвећен је урбаним легендама и сећањима на Шабана, где аутор бележи да је „његов лик временом постао део колективне приче града, а не само појединца“ (стр. 166). Ови делови показују како се око уметника ствара мит и како он постаје симбол једне епохе, посебно у културном простору Ниша и ширег балканског подручја (стр. 165–170).

Иако је писана приступачним стилом, књига задржава научну озбиљност и има важну образовну и културну улогу. Она приближава ромску културу широј јавности и доприноси преиспитивању предрасуда према ромским уметницима и народној музици уопште (стр. 210–212). Истовремено представља и документ времена, јер реконструише кафански живот, музичку сцену и друштвене односе у Југославији друге половине XX века (стр. 212–214).

На крају, ово дело превазилази биографски оквир и постаје социолошка студија о друштву које истовремено ствара, слави и маргинализује своје уметнике. Шабан Бајрамовић у овом делу није само музичар, већ симбол сложених односа између културе, идентитета, друштвене неједнакости и начина на који се уметност претвара у колективно сећање.

Ана Тасић

Савремено друштво среће се са бројним изазовима модерне технологије, која има примарни циљ да човеку олакша начин живота. Међутим, уз све добробити таквих технологија човеку се намећу и проблеми са којима се мора изборити. То су, пре свега, проблеми на психолошком плану, који утичу на односе међу људима, али и на психичко стање сваког човека. Овакво стање у друштву и код појединаца постало је толико заступљено да су се њиме неминовно почели бавити психолози. Јелена Опсеница Костић, професор на Департману за психологију Филозофског факултета Универзитета у Нишу, једна је од аутора који су се посветили теми утицаја интернет простора и друштвених мрежа на ментално стање човека. Уже области којима се бави у оквиру психологије су: психологија одраслог и старог доба, развојна психологија детињства, одрастање у дигиталном окружењу, деца и адолесценти у дигиталном окружењу, психологија интернета. Своја сагледавање сајберпростора, односно „онлајн и офлајн“ стране личности појединца данашњице сабрала је у монографији *Путовање кроз дигитални простор – Увод у сајберпсихологију* у издању њене матичне институције, Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

Садржина књиге подељена је у три целине: *ПРВИ ДЕО – НА ПЕРОНУ* (стр. 13–39), *ДРУГИ ДЕО – КРЕЋЕМО НА ПУТ* (стр. 41–105), *ТРЕЋИ ДЕО – НЕКА КОНКРЕТНА ПИТАЊА СА КОЈИМА СЕ ПУТНИЦИ СРЕЋУ* (107–166). Свака од целина има своја поглавља, у којима се детаљније представљају поједина истраживачка питања.

Први део – На перону садржи следећа поглавља: *Нова пространства, Обећања путницима и Можда ће вам ипак успут бити и мало мука.*

Други део – Крећемо на пут: Психологија у новом простору, Особеност онлајн комуникације, Те лоповске нове технологије: мултитаксинг и дигиталне дистракције. Поглавље *Особеност онлајн комуникације* обухвата пет потпоглавља: *Текстуална versus аудио-визуелна комуникација, Синхрона versus асинхрона комуникација, Анонимност versus идентификујемост, Друге значајне одлике онлајн комуникације, Ванјезичка средства онлајн комуникације.* У оквиру поглавља *Те лоповске нове технологије: мултитаксинг и дигиталне дистракције* издвојена су два потпоглавља: *Дигиталне дистракције процеса учења и Дигиталне дистракције интерперсоналних односа.*

Трећи део – Нека конкретна питања са којима се путници срећу обухвата три поглавља: *Друштвени медији и фомо, Насиље у дигиталном простору и Проблематични боравази у сајбер простору.* Прво поглавље садржи мање целине: *Употреба онлајн друштвених мрежа и Страх од пропуштања (FoMO).*

Прва целина монографије осмишљена је као нека врста увода у тему којом се ауторка бави. Ауторка почиње од прве индустријске

¹ Јелена Опсеница Костић, *Путовање кроз дигитални простор – Увод у сајберпсихологију*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2022, 194 стр.

револуције која је покренула велике промене у свету како би указала на прапочетке сајберпростора. Након индустријске револуције, говори се о другој револуцији и електричној енергији, затим о трећој, односно дигиталној револуцији, и коначно, о четвртој револуцији, која је обележена вештачком интелигенцијом. Ј. Опсеница Костић најпре пружа краће осврте на досадашња истраживања и постојећу литературу која се тиче дигиталног напретка друштва. Истиче настанак термина сајберпростор, који се везује за Вилијема Гибсона, аутора романа *Неуромант* и 1984. годину, када је он сковао реч *cyberspace*. Касније се указује на чињенице базиране на званичним подацима Републичког завода за статистику које говоре о статусу сајберпростора у Србији, што подразумева да велики број становника Републике Србије има приступ сајберпростору. Уз овакве анализе, ауторка наводи и неке интересантне податке о корпорацији Google, која заузима значајно место у интернет претраживањима у свету. Тако се наводи једно од схватања да смо „ми грађани једне пост-географске, пост-националне супер државе – Гугла“ (стр. 19).

У наредном поглављу ауторка се бави заступљеношћу реклама у сајберпростору преко којих човек добија различите поруке. Једна од наведених рекламних порука којом се корисник позива и упућује на одређену компанију: „Експериментиши. Тестирај. Проверавај. Завири свуда. Сазнај све. И видећеш да увек има још. Замисли будућност и замисли да је већ ту, у твојим рукама. (Име компаније). Замисли све“ (стр. 21).

Након директног обраћања читаоцу, ауторка се извињава због заступљеног сарказма и наговештава поглед из угла психологије. Суштина анализе која следи односи се на истицање човекове зависности од савремених друштвених изазова. У том смислу нарочито делује исказ о „глади“: „Ми – људи, имамо одређене глади, које су урођене и јаке као и прва глад за храном – то су глад за стимулацијом, глад за признањем и глад за структуром времена“ (стр. 23). Иза свих тих човекових потреба, којима он често робује, постоје и парадокси: независност/зависност, испуњавање потреба/стварање потреба, компетентност/некомпетентност, планирање/импровизација, ефикасност/неефикасност, укљученост/искљученост или асимилиација/изолација, јавно/приватно, илузија/отрежњење, ново/застарело, ангажованост/неангажованост.

У другој целини монографије ауторка тумачи термин сајберпсихологије, који се може објаснити као „проучавање, актуализације и артикулације људског понашања у вези са компјутеризованим просторима или унутар њих или интеракција са компјутеризованим системима“ (стр. 41). Такође, могло би се рећи да ова нова психолошка дисциплина проучава „укрштање психолошких процеса и коришћења компјутерских технологија“. У наставку ауторка издваја и објашњава неке од коришћених термина: проширена стварност (augmented reality, AR), виртуелна стварност/виртуелна реалност (virtual reality, VR), вештачка интелигенција (aArtificial intelligence, AI), и овде ауторка указује на неке занимљивости као што је постојање *мастер сај-*

берпсихологије, на којима се млади људи уже стручно образују како би се усмерили као бољем функционисању компанија. У наредном поглављу подробно се обрађују теме о односу и заступљености различитих врста комуникације међу људима: текстуална и аудио-визуелна комуникација, синхрона и асинхрона комуникација, појаве анонимности и идентификабилности, друге значајне одлике онлајн комуникације, као и ванјезичка средства онлајн комуникације. Ауторка тумачи и појаве као што су: изједначавање статуса, трајност информација, парајезик, акроними и скраћенице, емотикони/смајлији/емоџији, хиперперсонални модел, скала дезинхибиције онлајн. Интереснатно је да се наводи и садржина наведене скале у којој се објашњава право значење сваког понашања у сајберпростору. Тако се нпр. *дисоцијативна анонимност* тумачи као „степен до којег појединац сматра да може сакрити или променити свој прави идентитет у онлајн окружењу“ (стр. 62), а пример којим се објашњава гласи: „Верујем да мој лични идентитет остаје непознат другима у онлајн окружењу“ (стр. 62).

Следеће поглавље посвећено је појавама мултитаксинга и дигиталне дистракције. Ауторка појашњава да човек није створен да истовремено обавља више активности, већ да само прелази са једне на другу док се оне брзо мењају и намећу. Мултитаксинг се дефинише као отварање нових прозора и обично се дели у две категорије: продуктиван и дистрактиван. Продуктиван мултитаксинг се односи на отворене прозоре који се тичу теме која се истражује, док се дистрактивни мултитаксинг односи на отворене прозоре који нису везани за садржину. Дистракција се најчешће везује за ученике и њихву пажњу која се знатно изменила захваљујући новом дигиталном добу. Различита истраживања су указала на различите нивое дистракције. Тако се показало да ученици користе лаптопове током наставе углавном као дистракције тј. неvezано за садржај часа. Такође, не постоје докази да оваква употреба штети успеху, односно вероватно негативно утиче на сам ток часа, али крајњи резултат је задовољавајући. У оквиру овог поглавља један део је посвећен појавама које се именују као *ометање технологијом* – прекиди започетих интеракција због технологије и *телегнорисање* – ометање интеракције због употребе мобилних телефона. Последице оваквих утицаја потврђене су емпијским истраживањима, што је овде и представљено кроз приказ студија које су се тиме бавиле. Ауторка на крају овог поглавља даје занимљиве информације које се овде односе на негативни утицај технологија по физичко здравље, па подсећа на Покемон игру која је пре неколико година изазвала неколико смрти, као и на опасности сликања селфија.

У поглављу *Друштвени медији и страх од пропуштања* ауторка полази од термина *медиј*, а онда пише о употреби онлајн друштвених мрежа. Издвајају се два типа интернет комуникација: објављивање (broadcasting) и комуницирање (communicating), као и три типа корисника друштвених мрежа: комуникатори, објављивачи и корисници са интензивним интеракцијама.

У поглављу о FoMO феномену најпре се објашњава сам термин који као акроним долази из енглеског језика: fear of missing out, а

назив и скраћеницу је осмислио студент са Харварда током писања чланка за студентски часопис 2004. године. Ауторка наводи неколико студија и аутора који су бавили овом појавом савременог друштва. Тако се наводи студија у којој је први пут објављена скала за мерење ове појаве (Przybylski et al., 2013). У овој студији даје се и опис феномена: „особу прожима свеprisутна бојазан да би други могли имати позитивна, награђујућа искуства из којих је она искључена; и та бојазан наводи особу да стално прати шта други раде“ (стр. 119), FoMO је био тема и маркетиншких стручњака као што је то Дан Херман. Интересантно је да се објаве на друштвеним мрежама називају „диновском огласном таблом“ (стр. 118–119), којој су људи изложени и која нуди много више опција од онога што једна особа може пропатити. На крају се наводе још две појаве у вези са употребом друштвених мрежа: обична употреба друштвених мрежа и проблематична употреба друштвених мрежа.

Ауторка у даљем тексту пише о заступљености друштвених мрежа код адолесцената наводећи истраживања која показују да овај узраст има личне профиле на скоро свакој врсти друштвених мрежа. Она додаје и интересантне податке из Републике Србије који показују да је најкоришћенија друштвена мрежа у Србији Фејсбук, за њом следи Инстаграм, а онда Тикток. Највећи пораст заинтересованости показује Тикток и то код узраста млађих особа. Поред оваквих информација, овде налазимо и термин *шерентинг* који такође долази из енглеског језика: *share* – дељење и *parenting* – родитељство. Овај појам означава „дељење репрезентација сопственог родитељства или деце онлај“ (стр. 125), у чему неки родитељи претерују, па се поставља питање: „родитељско обожавање или јавно понижавање?“ (стр. 125). У неколико пасуса говори се и о *дејтинг сајтовима*, где се почиње од објашњења саме појаве: „начин започињања романтичне везе на интернету давањем информација о себи или одговарањем на информације које је поставио неко други“ (стр. 127), или „бизнис који се састоји у упознавању људи једних са другима како би могли да одлуче да ли желе да се забављају“ (стр. 127).

Насиље у дигиталном добу је одељак ове књиге у којем ауторка опширније описује појаве као што су: онлајн провоцирање, онлајн агресија, онлајн малтретирање (*cyberbullying*). Онлајн провоцирање се често назива *троловање* и везује се за особе које се као тролови крију у мраку и бацају варнице да би касније сели и гледали како се други понашају. У оквиру онлајн агресије издвајају се типови: шитсторм (*shitstorm*) – дигитална хушкачка кампања и таласи огорчења; флејминг (*flaming*) – агресивни полемички коментари тј. агресија која се догађа у дискусијама; вређање (*bashing*) – јавно псовање и вербални напади. Код сајбербулинга наводи се дефиниција: „агресивни, намерни чин који изводи група или појединац путем електронске комуникације, понављајући или током дужег периода времена, усмерен на жртву која не може лако да се одбрани“ (стр. 137–138). Посебно се издваја најгори и најтежи облик оваквих лоших појава у сајберпростору, а то су последице *виктимизације*. Најчешће се јављају: социјална анкси-

озност, усамљеност и депресија. Јављају се и злоупотреба супстанци и појава соматских проблема, а највиши степен су појава суицидних мисли, покушаја суицида, самоповређивање и сам суицид. Као занимљивост ауторка наводи *онлајн насиље према самом себи*, где су жртва и починилац једно. Ова врста насиља које се одвија у онлајн контексту није довољно проучена.

Поглаваље *Проблематични боравци у сајберпростору* посвећено је теми о количини времена проведеног у сајберпростору. Било каква неконтролисана употреба интернета може довести до зависности и до психодијагностике. Ауторка наводи примере: употреба друштвених мрежа, гледање забавних садржаја онлајн, онлајн куповина, онлајн клађење, гејминг итд. За утврђивање превазилажења граница прихватљивог понашања наводе се следећи показатељи: преокупираност, контрола емоција, толеранција, апстиненцијални синдром, постојање конфликта, што све упућује на патолошку употребу интернета.

На самом крају књиге налази се кратки Поговор у којем ауторка још једном исказује наду да је књига допринела новом сазнању и новим погледима на сајберпростор.

Након Поговора следи списак коришћене литературе, који је веома користан за сваког ко је заинтересован за дубље проучавање свих тема које су се нашле у овој књизи.

Монографија *Путовање кроз дигитални простор – Увод у сајберпсихологију* представља корисну књигу не само за оне који се баве психологијом већ и за шири круг читалаца које интересују савремене теме у вези са друштвеним мрежама и интернетом уопште. Поред анализа важнијих сегмената из сфере интернет простора и човековог односа према њему, као и утицаја тог простора на човеково психичко стање, ова књига нуди јасније сагледавање многих тема које се тичу односа човека и интернета.

Софија Трајковић

Књига *Урбани рудари: Анализа утицаја досадашњих политика и пракси на радно-правни статус индивидуалних сакупљача секундарних сировина у Србији са препорукама за легализацију и унапређење ефикасности*, аутора Османа Балића и Драгана Тодоровића, објављена је 2025. године у издању Друштва економиста „Економика“ и ЈУРОМ Центра из Ниша. Њено објављивање поклапа се са временом у коме питања заштите животне средине, циркуларне економије и социјалне инклузије добијају све већи значај у јавним политикама и научним истраживањима. Управљање отпадом данас се не посматра искључиво као комунално питање, већ и као економски, еколошки и друштвени изазов који захтева укључивање различитих друштвених актера.

Аутори се дуго низ година баве питањима социјалне инклузије, положаја ромске заједнице, људских права и јавних политика, што представља важан оквир за разумевање теме коју обрађују. Из предговора се може закључити да су били мотивисани потребом да скрену пажњу на неповољан положај око 25.000 индивидуалних сакупљача секундарних сировина у Србији, да понуде предлоге за унапређење њиховог правног и социјалног статуса, као и мере за њихово укључивање у формални систем управљања отпадом. Јер, иако значајно доприносе прикупљању и поновној употреби отпада, њихов рад се најчешће одвија у оквиру неформалне економије, без одговарајуће правне заштите и институционалног признања.

Намера аутора није била само да укажу на недостатке постојећих политика и законских решења у поменутој области, већ и да мултидисциплинарним приступом понуде аргументовану и друштвено релевантну анализу и сагледају овај важан друштвени проблем из правне, економске, социолошке и еколошке перспективе, ослањајући се на нормативне изворе и сродна емпиријска истраживања у балканским и светским оквирима.

Социолошки значај овог дела огледа се у уочавању узрочно-последичне повезаности друштвене маргинализације, сиромаштва, рада и јавних политика. Аутори убедљиво показују да сакупљање секундарних сировина није само еколошко или економско питање, већ и питање социјалне правде, људских права и друштвене укључености. На тај начин отвара се простор за ширу расправу о положају неформалних радника у савременом друштву и улози државе у стварању услова за њихову интеграцију у формалне друштвене токове.

¹ Осман Балић и Драган Тодоровић. *Урбани рудари (Анализа утицаја досадашњих политика и пракси на радно-правни статус индивидуалних сакупљача секундарних сировина у Србији са препорукама за легализацију и унапређење ефикасности)*. Ниш: Друштво економиста „Економика“ и ЈУРОМ Центар, 2025.

Штиво се, поред предговора, увода и закључка, састоји од једанаест поглавља. У другом поглављу приказан је историјски развој сакупљања отпада и рециклаже у свету и Србији, чиме се проблем смешта у шири друштвени и историјски контекст. Треће поглавље посвећено је профилу индивидуалног сакупљача секундарних сировина, док четврто анализира неформални сектор у области управљања отпадом и његову улогу у савременим економским токовима. Посебно значајан део књиге чине пето и шесто поглавље, у којима аутори анализирају Закон о управљању отпадом и Програм управљања отпадом Републике Србије до 2031. године. Уместо дескриптивног приступа, аутори заузимају критички став и указују да су нова законска решења довела до додатне маргинализације индивидуалних сакупљача секундарних сировина. Они сматрају да је ова група радника неправедно искључена из процеса доношења одлука које непосредно утичу на њихов положај: „Новим одредбама избацују се индивидуални сакупљачи секундарних сировина, иако у систему постоје дуже од 60 година“ (Балић и Тодоровић, 2025: 8).

У седмом поглављу разматрају се могућности формализације рада сакупљача на локалном нивоу, кроз анализу праксе локалних самоуправа. Осмо поглавље доноси резултате емпиријског истраживања спроведеног међу 140 сакупљача секундарних сировина и 30 власника отпада. На основу добијених података аутори показују да сакупљачи имају значајну улогу у процесу рециклаже, али да се истовремено суочавају са бројним економским и социјалним проблемима. У деветом поглављу анализира се однос система социјалне заштите према сакупљачима секундарних сировина. Аутори указују на појаву социјалне неправде која се огледа у губитку права на социјалну помоћ услед пријављивања минималних прихода остварених сакупљањем отпада. На тај начин се додатно продубљује њихова економска несигурност.

Завршна поглавља посвећена су представљању модела самоорганизовања сакупљача и предлозима за легализацију њиховог рада. Аутори предлажу формирање организација сакупљача, институционалну подршку, обезбеђивање радних услова и финансијско вредновање њиховог доприноса систему управљања отпадом. На основу анализе закључују да је интеграција неформалног сектора у формални систем не само могућа, већ и неопходна за ефикасније управљање отпадом и остваривање циљева одрживог развоја: „Променом парадигме у управљању отпадом у Србији може да се постигне потпуна интеграција овог незаменљивог дела мозаика сакупљања секундарних сировина у корпус легитимне радне снаге“ (Балић и Тодоровић, 2025: 9).

Кроз читаву књигу аутори не задржавају на нивоу описивања проблема, већ заузимају јасан критички став према постојећим политикама и институционалним решењима. Истовремено, настоје да понуде конкретне и практично примењиве предлоге који би могли допринети побољшању положаја индивидуалних сакупљача секундарних сировина и унапређењу система управљања отпадом у Србији.

Дело Османа Балића и Драгана Тодоровића представља значајан допринос проучавању положаја индивидуалних сакупљача секун-

дарних сировина у Србији и једну од ретких публикација која овом проблему приступа систематично и интердисциплинарно. У истраживање се кренуло од претпоставке да су индивидуални сакупљачи секундарних сировина неопходан и незаменљив део система управљања отпадом и циркуларне економије у Србији, али и да су, упркос томе, институционално невидљиви и искључени из формалног система рада. Индивидуалног сакупљача секундарних сировина одређује се као: „радника који годинама свакодневно професионално обавља послове сакупљања, сортирања, разврставања, транспортовања и продаје рециклабилног отпада предузећима која се баве трговином и рециклажом“ (Балић и Тодоровић, 2025: 14), махом изван формалних институционалних и правних оквира. Теза о томе да су и једна од најмаргинализованијих група радника доследно је разрађена и поткрепљена бројним подацима, законским анализама и резултатима емпиријских истраживања.

Посебна вредност и допринос овог дела огледа се у повезивању правне, економске, социолошке и еколошке перспективе. Аутори не посматрају сакупљаче секундарних сировина искључиво као социјално угрожену категорију становништва, већ указују на њихов значај за циркуларну економију и одрживи развој. Истовремено, они успевају да проблем сагледају и из угла самих сакупљача, чиме се избегава искључиво институционални приступ и омогућава боље разумевање свакодневних изазова са којима се ова скрајнута радничка група суочава.

Важна предност књиге јесте и ослањање на емпиријске податке. Резултати истраживања спроведеног међу сакупљачима секундарних сировина и власницима отпада доприносе уверљивости аргументације и омогућавају да се закључци не заснивају само на теоријским претпоставкама. Пажње вредни су и делови који се односе на анализу законског оквира и социјалне заштите, јер показују конкретне последице јавних политика на живот и рад сакупљача.

Иако је књига у великој мери аналитичка и аргументована, може се приметити да аутори повремено заузимају снажно заступничку позицију у корист сакупљача секундарних сировина. Такав приступ доприноси друштвеној ангажованости текста, али у појединим деловима оставља мање простора за разматрање потенцијалних изазова и ограничења предложених модела легализације.

Упркос наведеним примедбама, књига успешно остварује свој основни циљ – скреће пажњу на друштвени и институционални положај индивидуалних сакупљача секундарних сировина и нуди конкретне препоруке за његово унапређење. Због актуелности теме, јасне аргументације и практичне вредности предложених мера, књига представља веома корисно штиво за истраживаче, студенте, доносиоце јавних политика и све који се баве питањима социјалне инклузије, заштите животне средине, одрживог развоја и социјалне правде.

Књига *Урбани рудари* скреће пажњу на проблем који је дуго остајао на маргинама научних истраживања и јавних политика у Србији. Анализирајући положај индивидуалних сакупљача секундарних сировина, аутори су показали да њихов допринос систему рецикла-

же и заштити животне средине далеко превазилази степен друштвеног и институционалног признања које добијају. Повезујући питања екологије, рада, управљања отпадом, социјалне и јавних политика и нудећи академској и иној јавности конкретне предлоге за формализацију њиховог рада, Балић и Тодоровић су покренули ширу расправу о социјалној правди, достојанству рада и улози државе у заштити најрањивијих друштвених група. Због тога се *Урбани рудари* могу оценити као актуелна, аргументована и друштвено значајна студија која успешно повезује научни приступ и друштвени ангажман.

Милан Јовић

Данас виђене као једна од најугледнијих демократија на свету, Сједињене Америчке Државе оставиле су свој траг у светској историји, поносећи се изградњом својих закона, наративом слободе и храбрости. Нед Блекхок (*Ned Blackhawk*), професор историје на Јејл Универзитету, доноси један потпуно нови поглед на историјска дешавања, и како каже сам наслов његове књиге, поновног откривања корена ове славне демократије. Прича се окреће ка Американцима, али оним *правим* Американцима, људима који су насељавали овај континент много пре него што је иједан Европљанин закорачио на његово тло. Оно што овом делу додатно пружа емотивност и особеност јесте то да сам аутор, професор Блекхок долази из племена Те-Моак, Западних Шошона, што је иначе данашња савезна држава Невада, а препознати су тек крајем 20. века. Они који нису превише упознати са историјом сигурно би се запитали: како је могуће да староседелачки народ буде признат под законом тако касно? Ово је само једна од многих препрека које су снашле индијанска племена кроз историју. Управо због тога, аутор доноси нову перспективу проучавања Америке, где су у срцу континента стајали Индијанци, и без којих не би било модерне државе коју познајемо данас.

Ова књига је са својих 611 страна подељена у две веће целине: *Индијанци и империје* и *Борба за суверенитет*. При читању овог дела је посебно занимљиво то што га, иако је сам аутор историчар те је и дело првенствено историјске природе, прожимају оправдана огорченост и емоције аутора, који наводи исповести Индијанаца тадашњег периода. Нама се свет дела чини као потпуно други свет какав смо само видели на филму, где се залази у још дубљи проблем наше уобичајене перцепције индијанског народа. У поглављу које описује долазак шпанске круне на континент, наводи се један специфичан момент где чувени генерал Хернандо де Сото истребљује читав град под именом Нилко.

„Крици жена и деце били су толико гласни да су заглушили уши оних који су их прогонили. Стотинак Индијанаца је тамо убијено, а многи су тешко рањени копљима, али су потом пуштани да би утерали страх у оне који се нису затекли тамо. Било је људи тако окрутних и таквих кољача да су убијали старце, младиће и све на које су наишли, а да им нико није пружио много или мало отпора... Неке су проболи копљима и пустили у таквом стању; али чим би видели дете или жену, заробили би их и предали у ропство... Од Индијанаца у Нилку, осамдесет жена и деце је заробљено (стр 27).“

¹ Blackhawk, Ned. *The Rediscovery of America: Native Peoples and the Unmaking of U.S. History*. USA: Yale University Press, 2023, pp. 1-611.

Векови прогона Индијанаца, физички и психички, оставили су тамни траг у америчкој историји, која геноцид читавог народа оправдава под изговором „освајања” и посматра као нормалан исход ратовања. Међутим, ово је била искључиво једнострана борба. Почетна поглавља, у којима аутор пише о империјама, су можда и најемотивнија. Европљани су изненада почели са масовним насељавањем, колонизација је текла брзо и Индијанци су били сатерани у ћошак. По речима Црвеног Облака, поглавице Сијукса, племена Олала Лако-та: *Бели човек нам је много тога обећавао, много више но што сам могао да запамтим, а одржао је само једно једино – обећао је да ће нам отети нашу земљу, и отео ју је*. Аутор нам поручује: империје су биле окрутне како у својој владавини тако и методама које су користили да Индијанцима одузму сва права и ставе их под тоталну репресију, где су живели живот тоталне маргинализације, више се не сматравши људима, већ само *дивљацима* (eng. savages). Модерни понос америчке демократије уздигао се на крилима геноцида недужног староседачког народа и аутор нам скреће пажњу да ова историја константно покушава да буде замагљена. Међутим, иако су Индијанци доживели пораз и изгубили огромни део свог народа, они су били поносни, храбри људи, и њихова борба није престала. Аутор у једном делу описује поход на Мексико, где генерал Хернандо Кортес присиљава врло чувене и поносне Нахуа вође да се повинују шпанској круни. Ово је интересантан, па чак и социолошки значајан тренутак: потреба европских народа да „цивилизују” народе осталих континентата, преобрате их у Хришћанство. Иза свега тога је одувек стајала жеља за тоталном доминацијом, за моћи. Шпанској круни није стало до тога да цивилизује Индијанце и читав наратив да су они дивљаци којима треба преваспитавање је практично само једна велика обмана оних који су били на власти. Након што су Нахуа вође одбиле да се поклоне шпанској круни, Кортес је чак пустио мастифе на њих како би их поубијали. Тактике којима су се користили конквистадори су нама данас толико незамисливе и апсурдне, да је просто тешко поверовати да су се ове трагедије икада догодиле.

Аутор наводи речи чувеног историчара Френсиса Џенингса: „Неспособни да освоје праву дивљину, Европљани су били веома способни у освајању других народа... Нису населили нетакнуту земљу. Напали су и раселили домаће становништво“ (стр. 56).

Оно што је изузетно важно, не само у оквиру ове књиге, већ и за проучавање индијанске историје, јесте да они нису били неспособни и потпуно беспомоћни. Индијанци су, као што је већ напоменуто, били веома поносан народ, и поносни ратници. Такође били су врло прорачунати и често су ратовали као савезници колонизатора, чак против других колонизатора, најчешће јер су им обећавани различити уговори и мировни споразуми о територијама, но, сасвим их је другачија судбина чекала.

Различити облици насиља су били примењивани у европским освајањима, па су тако Енглези и Пуританци били веома страствени у преобраћавању Индијанаца, и стварању религијских заједница

у тим „нецивилизованим” селима и градовима. Све ово је имало већу друштвену функцију, јер најчешће доминантно становништво жели да изврши асимилацију над мањинским становништвом, одузме им сваки делић идентитета и културе, и потпуно их сломи.

Како су се они изборили кроз историју са оваквим третманом? Како је текла историја, кроз индустријализацију и модернизацију, мењала се политика, мењао се и начин борбе за сопствена права. Мењале су се и форме отпора индијанског народа против тадашњег главног тока репресије и колонијализма.

Аутор посвећује читаво поглавље под називом *Унутрашње борбе за срце континента* индиректној доминацији Индијанаца. Поред очигледног ратовања, путем економије и саме чињенице да су познавали своју домовину боље него досељеници, знали су како да искористе њене ресурсе и ту су, за разлику од Европљана, били у великој предности. Аутор описује пример *Ojibwe* племена, и њихове супериорности у погледу лова, риболова и сакупљања, а касније и трговини крзна, на којима им се читава економија базирала. Зашто је ово значајно поменути? Енглеска круна се у то време више фокусира на освајање територија, а Француска на економију. Символ отпора Индијанаца у овом периоду јесте њихова лична економија. Сама чињеница да су се бавили разним занатима, имали развијене радне способности и били одлични ловци, ипак је приморала Французе да се повинују неписаним правилима континента и да, како би опстали, улазе у савезе и бракове са Индијанцима како би имали ефективно пословно партнерство. Професор Блекхок овим жели да нам илуструје како ипак и поред свих насилних освајања, Европљани нису контролисали све. Нису они ти који су градили америчку демократију и економију, већ су умногоме зависили од самих племена која су терорисали.

„Многи трговци су помогли у осигуравању царства тако што су постали сродници индијанских породица, стичући друштвени положај у сеоским друштвима. Као мужеви индијанских жена и очеви метиске деце, француски путници постали су део сложених система сродства међу домородачким народима. Њихове друштвене и интимне везе обликовале су економске и политичке односе, стварајући савезе и учвршћујући трговачка партнерства. (стр. 119).“

Оно што аутор посебно наглашава јесте да је на стотине хиљада индијанских трупа страдало током историје, врло често управо као савезници Енглези и Французи, дакле онима који су их поробљавали, а све то са жељом да управо заштите своју природу и домовину.

Током 18. века, Индијанци су успевали да одржавају контролу над већином Северне Америке, насупротив самој чињеници да је колонизација била један убрзан процес. Међутим, у истом периоду почиње да се развија закон, као и званични Устав, који је делом и зачетник даље борбе индијанске политике, која се наставља и у савременом друштву. Аутор овде експлицитно наглашава своје запажање:

„Устав их је искључивао и помагао у њиховом одузимању поседа. Нудио је малу заштиту од тадашњих процеса колонизације. Штавише, предвиђао је још веће одузимање земље. Скован од стране нације рођене из побуне, он је изашао из три деценије унутрашњег ратовања и позиционирао нову владу да управља својом експанзијом кроз војна и дипломатска средства. [...] Укратко, постао је устав за колонијализам (стр. 205).“

Индијанци морали активно да почињу са политичким ангажовањем јер их је сопствени Устав одбацио, и јер их Европљани нису признавали као легитимне грађане. Аутор чак додаје још једно битно, заправо иронично запажање: домородачки народи нису били квалификовани за држављанство. Индијанска дипломатија је обликовала касније федералистичке и републиканске администрације. Почетком 19. века, Сенат је одобрио чак 33 индијанска уговора, о куповању и дељењу земље. Битан тренутак јесу сами уговори, јер представљају прве инструменте државотворства.

„Савезни званичници су одговорили на изазове индијанских питања расправљањем и тестирањем скупова политика и пракси. Наслеђени из колонијалне ере, уговори су постали суштински део таквог разматрања. Индијанска питања су захтевала да национална влада реши проблем пре него што је коначно стекла облик административне државе (стр. 231).“

Индијанска политика је имала за циљ заштиту тог народа и самог националног питања. Вође племена су редовно склапале уговоре о продаји одређене територије како би за узврат власт заштитила племена и њихова права.

Прелазак у модерни период, који обележава друга целина ове кљиге, *Борба за суверенитет*, до савременог друштва обележио је развој отпора Индијанаца у 20. веку. Аутор наводи активисткињу Лауру Корнелијус Келог, која је уједно и оснивач Друштва Америчких Индијанаца. Започела је један читав нови облик борбе, који се наравно наставља и данас кроз образовање, где професор Блекхок наводи:

„Портрет Лауре Корнелијус Келог из народа Онеида у Висконсину објављено је у Извештају Извршног савета о радовима Прве годишње конференције Друштва америчких Индијанаца, заједно са радом који је представила на конференцији 'Индустријска организација за Индијанце'. Она је тврдила да се самоопредељење староседелаца најбоље промовише развојем снажних индустрија на староседелачким земљама, а не тако што ће Индијанци постати зарађивачи у економијама под контролом досељеника (стр. 369).“

Чланови ове организације су активно учествовали у изазивању федералних политика. Писали су књиге, држали састанке и путовали широм земље, како би промовисали своје задатке. Велики успех борбе Индијанаца за своја права представља и само оснивање Америчког Индијанског Института, за даље образовање индијанске деце. Ова генерација младих активиста стварала је будућност Сједињених Америчких Држава која је укључивала и заборављене староседеоце. Блекхок у оквиру борбе за суверенитет бележи и списе Друштва Америчких Индијанаца:

„Данас бели човек не верује у индијанске способности – не верује да има ни интелигенцију ни достојанство да одржи такву конференцију... Удружење настоји да створи услове у којима би бела раса и све расе могле имати боље и шире знање о црвеној раси и... њеној способности да материјално и духовно допринесе модерној цивилизацији. Један од његових високих циљева јесте да види развој услова у којима би Индијанац као појединац и као раса могао да заузме своје место као човек међу људима, као активни члан друштва (стр. 379)“.

Велика иронија борбе Индијанаца за аутономију и право да постоје у модерном друштву јесте управо у томе што су они дали највећи допринос изградњи тог друштва које их одбацује. Они су стварали политике продавања земље, и били вољни да у довољној мери уступе белом човеку територију и да заузврат буду третирани као и сви остали. Међутим, исповест ове књиге нам говори о супротном току историје, да и поред свог труда Индијанци опет бивају одбачени на маргине, и константно приморавани да смишљају нове облике борбе како би добили право да постоје у сопственој домовини.

Рани Индијански активисти су имали кључну улогу у мобилизацији свог народа како би вршили притисак на досељеничку власт. Аутор помиње још и активисткињу *Zitkala- Šá* која је била значајна за читаву староседелачку популацију својом борбом у Конгресу, како би сви Индијанци добили држављанство. Проводила је године међу својим народом, организујући гласаче, и како је сама напоменула: „Тек када Индијац ефикасно користи свој глас, систем ће бити реформисан (стр. 383).“

Међутим, држаљанство је представљало кључни проблем у индијанском националном питању, јер је практично значило асимилацију у колонијално друштво. Аутор нас подстиче да размишљамо, да ли је то било оно за шта су се Индијанци борили све ово време?

Два светска рата у 20. веку донела су значајне губитке у читавом свету. Индијанци су опет стајали на маргинама друштва, а у центру америчког конфликта, што бива заборављено после толико година. Аутор нам наглашава значај Индијанаца у Првом и Другом светском рату, где су се још једном борили на страни својих тлачитеља како би заштитили државу која им више и не припада. Њихов народ још јед-

ном трпи значајне губитке, али активизам није посустајао. Послератни период, обележен преговорима у Паризу, мотивише активисте да пошаљу своје представнике ради дискутовања индијанског националног питања. Читајући ово дело, схватамо колику упорност и истрајност има овај народ и после свих губитака и пораза које су доживели кроз историју. Новонасталим активистичким духом аутор улива наду у даљи развој индијанске историје.

Посебан тренутак у књизи, како бележи аутор, јесте чињеница да толико екстензивна кампања асимилације Индијанаца уопште није успела. Они су поносно одбијали белачка имена која су европски професори наметали њиховој деци, домородачке заједнице су упорно одржавале своје културне везе и солидарношћу се бориле против интегрисања у колонијално друштво. Посебно су емотивне речи ненадмашне активисткиње *Zitkála- Šá* о свом искуству када је отета као девојчица од своје породице и одведена у мисионарску школу:

„Плакала сам наглас, све време одмахујући главом док нисам осетила хладне оштрице маказа уз врат и чула како гризу једну од мојих дебелих плетеница. Тада је, написала је, изгубила дух.

Од дана када сам одведена од мајке, трпела сам екстремна понижења... Нико није дошао да ме утеши... Нико није тихо разговарао са мном... Била сам само једна од многих малих животиња које је терао пастир. Што се тиче њеног преобраћења у хришћанство, када јој је по повратку кући уручена Библија, она ју је узела из мајчине руке... али... није је прочитала... Мој разјарени дух осећао се више као да треба да спали књигу (стр. 391).“

Професор Блекхок овде посебно скреће пажњу и на образовање, Индијанци су отварали своје школе и институте, који нису дискриминисали културу, и где су могли слободно и безбедно да се враћају својим породицама и заједницама где су активно славили своје порекло и идентитет.

Оно што постаје најважније за борбу Индијанаца у послератном периоду јесте успон организације Црвена Моћ (*Red Power*). Аутор овоме посвећује посебно поглавље у чији центар ставља првобитно организовање студената, као и неке од њихових вођа, те наводи Клајда Вориора и Мела Тома (*Clyde Warrior & Mel Thom*) који 1961. године оснивају Национални Индијански Омладински Савет (*NIYC*). Ово је посебно занимљиво због младалачког духа промене и отпорности кроз директну акцију, протесте, и фундаменталну промену: „Морамо бити слободни у најбуквалнијем смислу те речи, не продати или присиљени да прихватимо програме за наше добро, не по нашем сопственом избору (стр. 433).“

Аутор даље наводи да ниједно место није више отелотворило овај револуционарни дух, него Институт Америчких Индијанских Уметности (*IAIA*), основан у Санта Феу 1962. године. Задовољство

је да као читаоци видимо не само допринос академије и образовања у борби Индијанаца за суверенитет, већ и то што су се кроз образовање одржавале и индијанска култура и уметност и да се кроз само креативно стваралаштво пружао отпор и доводила у питање репресија и маргинализација која се вршила над Индијанцима.

Највећи значај, ипак, како наводи Блекхок лежи у протестима који су, као најрадикалнији облик борбе, имали за циљ потпуне реформе. Јако је интересантан податак да је власт хапсила све Индијанце који су ловили рибу, иако риболовци без дозволе нису били илегални, до те мере да су се искрадали ноћу како би пецали док би њихове породице би чувале стражу (в. стр. 435). Иако је ово разочаравајућ податак, види се солидарност Индијанаца који би ризиковали апсолутно све како би заштитили своје ближње, као и своју, све мању, али не и посустајућу популацију.

Посебно поглавље на које бих указала је *Пут ка самоопредељењу*, у коме аутор описује окупацију Алкатраза. Ови Млади девијантни Индијанци су се убрзо нашли у вестима широм света и тиме први пут у 20. веку доминирали свим новинским насловима. Јавни публицитет и емпатија јавности довели су до тоталне реформе индијанске политике. Интересантно је да је Алкатраз потпуно преобликовао националну свест, чиме је постигнут велики успех. Како наводи аутор, председник Никсон се обратио Конгресу речима: „Присилно укидање права је погрешно, те да је нови циљ... националне политике према индијанском народу био потребан како би се ојачао осећај аутономије Индијанаца“ (стр. 436). Из чињенице да сам председник захтева формирање нове политике према Индијанцима закључујемо да су сви досадашњи протести и активизам ипак имали утицаја.

У завршном делу књиге извештава се о активностима које су предузимали Индијанци за сопствену промоцију у другој половини двадесетог века.

Многе рестрикције су уведене, и Индијанци су заправо највише патили са економске стране. Најинтересантније у вези начина на који су се сналазили јесте што је то углавном било илегално, испод радара власти. Не плаћајући порез племена су продавала ватромете и цигарете читаве године.

Један од најинтересантнијих историјских података који се спомиње и у оквиру самог дела јесте коцкање у оквиру племена, што касније бива успостављено као федерални закон. Индијанци су у периодима које професор Блекхок наводи као економску кризу отварали коцкарнице, што је прерастало у мулти милијардерску индустрију и тиме представљало највећи економски развој у америчкој индијанској историји. Ипак, аутор наводи да је ово поред свега имало улогу у стварању одређених стереотипа Индијанаца и предрасуда да су они криминалци.

Конечно, крајем 20. века племена су доживљавала доста успеха економски, отварале су се нове школе, програми за учење различитих индијанских језика, управо захваљујући приходима коцкарница, а у скоријем периоду законску заштиту дијелију и Индијанци који су припадници и других маргинализованих заједница. На крају 20. века сви

трагични и мрачни дани су прошли, али Блекхок на крају наводи да је трећина свих племена живела испод црте сиромаштва, ограничена многим друштвеним факторима, да много младих Индијанаца упада у девијатне радње, попут конзумирања алкохола и других супстанци због притиска маргинализације. Поражавајуће је видети како ови изазови још увек настављају да постоје у све разијенијем капиталистичком друштву.

За крај аутор наводи континуиране изазове и у 21. веку:

„Губитак језика, континуирано еколошко уништавање и безбројна наслеђа колонијализма опстају, чинећи изазове староседелачке Америке једним од најтрајнијих. Племена су преокренула најпретеће политике из доба Хладног рата. Мало ко је ван индијанске земље разумео овај историјски преокрет судбине, док је још мање њих схватило тешко стечене добитке модерног покрета за суверенитет. Како је почео двадесет први век, континуирани изазови тим сувереним добицима поново су се појављивали, јер су конгресни законодавци, судије и друге концентрације моћи поново циљале на индијанске земље, јурисдикцију и ресурсе (стр. 445).“

Ово је књига која описује исповест народа који се све време борио за опстанак и тера нас да променимо своју перспективу проучавања историје, као и да боље сагледамо друштвени контекста у коме се налазимо. Данас у Сједињеним Америчким Државама Индијанци чине свега 3% укупне популације и углавном живе у резерватима, јер једино тамо могу највише испољавати своју културу и идентитет. Значај ове књиге лежи управо у скретању пажње и освешћивању пре свега америчког континента да се суочи са сопственом историјом, са реалношћу трагедије која се одиграла на том тлу, и да се у будућности призна злочин који је почињен вековима уназад, и који је директно трајао вековима, а врло индиректно се наставља и данас. Популарна култура нас је научила да у каубојским филмовима, добри ликови су увек каубоји, а дивљаци и негативци „они полудели Индијанци“. Управо је ова књига друштвено важна, и корисна, да нас освети и отвори нам очи о пореклу једне велике светске силе. Сви закони, демократија, економија, којом се данас поносе Сједињене Америчке Државе, никада не би дошли у постојање без домородаца и индијанских племена, народа који је од давнина живео на америчком тлу, који су се вековима жртвовали и на својим леђима носили губитке и подносили крвопролиће како би добили право на постојање. Америка ствара своју цивилну религију, понос је бити прави Американац, а на то бих рекла да заиста јесте велики понос бити Американац, Индијанац, који подигнуто главом и свим својим духом наставља даље. Они нису народ прошлости, и даље су ту, где ће заувек остати центар историје, срце америчког континента.

Вања Милошевић

Jedan od važnih elemenata kulture svakog naroda jeste muzika. Muzička praksa je nastajala kroz vekove, prenosila se sa kolena na koleno i oblikovala zajedno sa zajednicom kojoj pripada. Kod Roma muzika ima posebno mesto, jer predstavlja važan deo njihove tradicije, kulture i identiteta. Iako nemaju svoju nacionalnu državu, Romi su kroz muziku sačuvali deo svog kulturnog nasleđa i prepoznatljivosti.

Knjiga Muzička praksa Roma u Nišu na početku 21. veka predstavlja istraživanje muzičkog života romske zajednice u Nišu. Autorka na početku ističe lično interesovanje za muziku, koje počinje još u detinjstvu, a posebno za romsku muziku, koje je vremenom preraslo u istraživački rad. Kako je želela da ovu temu približi publici, ona se najpre upoznala sa načinom života Roma, njihovim običajima, tradicijom, a zatim sa njihovom muzikom i značajem koji ona ima za njih. Poseban izazov predstavljalo je ograničenje na Niš, zbog nedostatka teorijske građe o muzičkoj praksi Roma, a naročito to što ovakva vrsta sistemskog istraživanja nikada pre nije sprovedena na ovim prostorima.

Nakon *Reči autora*, knjiga je podeljena na tri celine. U prvom delu predstavljen je teorijsko-metodološki okvir istraživanja i u njemu se čitaoci upoznaju sa osnovnim odlikama romske zajednice i romske muzike. Drugi deo knjige posvećen je muzičkoj praksi Roma u Nišu i u njemu se obrađuju različiti oblici muzičkog života, od rada kulturnih udruženja i institucija, preko festivala i drugih manifestacija, do muzičkih sastava i istaknutih romskih muzičara. Poslednji deo knjige čine zaključna razmatranja, gde se sumiraju najvažniji rezultati istraživanja i ukazuje se na značaj očuvanja romske muzičke tradicije.

U prvom poglavlju autorka ističe značaj razgovora za ovu studiju i navodi da je intervju bio unapred planiran i pripremljen. Pitanja su bila oblikovana u skladu sa predmetom istraživanja, sa ciljem prikupljanja kvalitetnih podataka. Razgovori sa muzičarima su vođeni od 2017. do 2019. godine. Sagovornici su Romi iz Niša, različitog obrazovanja, socijalnog statusa i uzrasta. Vremenski okvir istraživanja muzičke prakse vezan je za prethodnih dvadeset godina.

U nastavku se naglašava značaj muzike i njenog mesta u životu Roma. Muzika predstavlja važan deo života Roma i njihove kulturne tradicije. Oslanjajući se na radove više autora ukazuje na to da se Romi u brojnim istraživanjima prepoznaju upravo po muzici, jeziku i običajima. Tihomir Đorđević je među prvima proučavao romsku muziku u Srbiji i ukazao na značaj romskih muzičara u očuvanju i razvoju muzičkog života. Takođe, u ovom delu se ističe da se romska muzika menjala kroz vreme i prilagođavala publici i sredini u kojoj je nastajala, pa samim tim ne možemo govoriti o potpuno autentičnom romskom muzičkom izrazu.

Nakon teorijskog dela, autorka prelazi na prikaz muzičke prakse Roma u Nišu. Najpre se bavi radom institucija i udruženja koja imaju važ-

¹ Данијела Здравих Михаиловић. *Музичка пракса Рома у Нишу на почетку 21. века*. Ниш: Универзитет у Нишу – Факултет уметности, 2019.

nu ulogu u očuvanju romske kulture. Kroz primere Romskog kulturnog centra, Udruženja „Veseli Romi“ i GRUBB fondacije pokazuje kako njihove aktivnosti doprinose očuvanju i predstavljanju romske muzike.

Jedna od značajnijih institucija za očuvanje romske kulture jeste Romski kulturni centar. Otvoren je 2019. godine, a njegovom otvaranju prisustvovali su gradski čelnici, romski umetnici i građani. Centar predstavlja mesto na kom se mogu organizovati različiti kulturni događaji i okupljati romski umetnici. Na taj način može doprineti očuvanju i predstavljanju romske muzike, umetnosti i tradicije, ali i njihovoj većoj vidljivosti u kulturnom životu Niša. Važan je i zbog toga što omogućava da se romska kultura predstavi široj publici i da se prevaziđu postojeće predrasude i stereotipi o Romima (str. 16).

Udruženje „Veseli Romi“ osnovano je 2017. godine sa ciljem negovanja, očuvanja i promocije pozitivne tradicije Roma, ali i pružanja pomoći, edukacije i podrške njihovoj afirmaciji u društvu (str. 17). U okviru udruženja postoji i istoimeni orkestar, a posebna pažnja usmerena je na pomoć starijim romskim muzičarima i umetnicima. U svom radu udruženje se susreće i sa problemima stereotipa i stigmatizacije, dok se informacije o njihovim aktivnostima, manifestacijama i događajima mogu pratiti na Fejsbuk stranici.

GRUBB centar, otvoren 2006. godine u Nišu, pruža podršku romskoj deci tokom školovanja kroz dopunsku nastavu iz školskih predmeta, ali i kroz muzičke i plesne radionice. Deca koja vredno uče i rade u okviru centra imaju mogućnost da učestvuju u GRUBB šou programu, dok neki od njih kasnije dobijaju priliku da se zaposle u GRUBB menadžment timu. Centar sarađuje sa brojnim organizacijama u Srbiji i inostranstvu, a informacije o nastupima i aktivnostima njegovih članova dostupne su i na Fejsbuk stranici (str. 19).

Nakon predstavljanja institucija i udruženja, pažnja se usmerava na gradske svečanosti i manifestacije na kojima romska muzika zauzima značajno mesto. Među njima se posebno izdvajaju „Romani fest“, Romski bal, Festival dečje romske pesme, Nišvil, „Me sem Šaban“ i Festival „Zauvek Šaban Bajramović“. Kroz njihov prikaz pokazuje se da romska muzika nije prisutna samo u okviru romske zajednice, već predstavlja važan deo kulturnog života Niša.

Prva manifestacija koja se spominje u knjizi jeste „Romani fest“. Festival okuplja veliki broj umetnika i posetilaca, a u programu učestvuju pevači, plesači, trubački orkestri, gajdaši i folklorni ansambli. Na taj način promoviše se romska muzika i kultura, ali se ujedno čuva i neguje tradicija romskog naroda.

Pored „Romani festa“, autorka opisuje i Romski bal, koji predstavlja jedno od značajnih okupljanja romske zajednice. Kroz muziku, igru i druženje neguju se romski običaji i tradicija, a manifestacija doprinosi očuvanju kulturnog identiteta Roma.

Predstavljen je i Festival dečje romske pesme, koji je namenjen najmlađim učesnicima. Cilj festivala jeste da deci približi romsku muziku i podstakne ih da neguju svoju tradiciju kroz pesmu. Pored muzičkog karaktera, festival ima i obrazovnu ulogu.

Posebna pažnja posvećena je Nišvil džez festivalu i mestu koje romska muzika zauzima u okviru ove manifestacije. Ideja o uključivanju romske muzike na Nišvil potekla je od direktora festivala Ivana Blagojevića, sa željom da se džez približi romskom muzičkom izrazu, a jedan od najznačajnijih trenutaka bio je nastup Šabana Bajramovića 1997. godine sa poznatim džez muzičarima, koji je označio početak povezivanja džeza i romske muzike u okviru festivala. Značajno mesto zauzima i saradnja Šabana Bajramovića i Esme Redžepove, čiji je zajednički nastup na Nišvilu ostao upamćen kao njihov jedini duet. Nišvil je tokom godina posvetio značajan prostor očuvanju uspomene na Šabana Bajramovića kroz poseban programski segment posvećen njegovom stvaralaštvu, dodelu priznanja, kao i postavljanje njegovog spomenika na nišavskom keju. Na festivalu nastupaju brojni domaći i strani izvođači koji izvedu njegove pesme ili neguju sličan muzički izraz i na taj način mu odaju počast. Kroz ovu manifestaciju romska muzika se ne samo neguje, već se povezuje i sa drugim muzičkim pravcima, čime dobija novi smisao. (str. 29)

Iz navedenih primera može se zaključiti da manifestacije imaju važnu ulogu u očuvanju romske muzike i tradicije. Istovremeno, one doprinose tome da se romska kultura predstavi većem broju ljudi i postane vidljivi deo kulturnog života grada.

Manifestacija „Me sem Šaban“ održava se u čast Šabana Bajramovića i odaje počast njegovom životu i stvaralaštvu. U okviru programa izvede se njegove pesme i njegovo ime se čuva od zaborava.

Autorka predstavlja i plan za realizaciju Festivala „Zauvek Šaban Bajramović“, čiji je cilj očuvanje uspomene na Šabana Bajramovića i promocija romske muzike, uz predviđeno učešće eminentnih muzičara iz Srbije i inostranstva.

U trećem delu knjige predstavljeni su bendovi koji su svojim radom doprineli očuvanju i popularizaciji romske muzike, među kojima se posebno izdvaja bend „Crne mambe“, koji je sedamdesetih godina prošlog veka osnovao Šaban Bajramović. Bend postoji i danas, iako u izmenjenom sastavu, a nastupima u Srbiji i inostranstvu i povezivanjem različitih muzičkih pravaca nastavlja da doprinosi promociji romske muzike. Pored „Crnih mambi“, autorka izdvaja i ansambl „Veseli Romi“ i orkestar „Very Naiss“ (str. 37).

Poglavlje *Samostalni umetnici – muzičari* sadrži biografije i opise svih muzičara koji su obeležili kraj 20. i početak 21. veka. Svi oni su ostavili snažan trag i dali doprinos očuvanju romske muzike, svako kroz svoj instrument i muzički pravac. Većina njih to radi i danas, a nasledili su ih i potomci.

O tome govori i poglavlje *Romski muzičari u gradskim orkestrima*, u kojem su predstavljene biografije i rad mladih muzičara, kao i njihov doprinos očuvanju romske muzike. Kada je reč o zastupljenosti romske muzike na repertoaru kulturnih događaja u Nišu, ona je postala sastavni deo brojnih manifestacija, čime je njena vidljivost dodatno povećana.

Poslednje poglavlje drugog dela knjige posvećeno je pisanom diskursu o romskoj muzici. Ističe se da još uvek ne postoji veliki broj pisanih izvora koji se bave ovom temom, ali postoje publikacije koje imaju zna-

čajan doprinos proučavanju muzičke tradicije Roma u Nišu. Posebna pažnja posvećena je knjigama Nenada Jašića, Dragana Todorovića, Maksuta Maksutovića Makse, Ive Barčića i Muharema Muje Alijevića, koje iz različitih uglova obrađuju romsku muziku, muzičare i kulturnu tradiciju. Pored teorijskih razmatranja, među njima se nalaze i zbirke pesama sa notnim zapisima i prevodima. Na taj način, autorka pokazuje da, iako je literatura skromna, postoje radovi koji daju osnovu za dalje proučavanje i očuvanje romske muzičke tradicije.

U zaključnim razmatranjima ističe se da je romska muzika u Nišu tokom vremena doživela brojne promene, ali da je i dalje važan deo kulturnog identiteta Roma. Iako se prilagođavala savremenim muzičkim pravcima i društvenim okolnostima, zadržala je svoju značajnu ulogu u životu romske zajednice. Naglašava se potreba za očuvanjem tradicionalnih vrednosti kroz rad kulturnih ustanova, festivala i obrazovnih programa, kako bi se romsko muzičko nasleđe sačuvalo i prenelo budućim generacijama, ali i kroz mesta koja nisu popularna, poput kafane i privatnih proslava.

Posebno je značajan problem estradizacije romske muzike, koji se javlja pod uticajem promena u društvu, svakodnevnog života i savremene muzičke scene u Srbiji. Prilagođavanje romske muzike zahtevima estrade može doprineti njenoj većoj popularnosti i prisutnosti u javnosti, ali istovremeno može dovesti do gubljenja njenih tradicionalnih karakteristika. Zbog toga se očuvanje romske muzike ne može zasnivati samo na njenoj popularizaciji, već je važno sačuvati i one oblike muzičke prakse koji nastaju i održavaju se unutar same romske zajednice. Upravo zbog toga knjiga pokazuje da je očuvanje romske muzike složen proces, koji podrazumeva istovremeno prihvatanje promena, ali i čuvanje elemenata tradicije koji predstavljaju važan deo kulturnog nasleđa Roma.

Knjiga *Muzička praksa Roma u Nišu na početku 21. veka* daje prikaz muzičkog života romske zajednice u Nišu i ukazuje na značaj muzike u očuvanju kulturnog identiteta Roma. Prikazane su različite muzičke prakse i uloga manifestacija i udruženja u očuvanju romske muzičke tradicije. Knjiga je napisana pregledno i sistematično, pa čitaocu omogućava da se upozna sa ovom temom na jasan i razumljiv način. Autentična je jer je zasnovana na terenskom radu i razgovorima sa muzičarima i može predstavljati korisnu literaturu svima koji se interesuju za etnomuzikologiju, kulturnu baštinu i muziku Roma.

Anastasija Nikolić

BALKAN SYNTHESES

Journal for social issues, culture and regional development

Faculty of Philosophy, University of Niš

Vol. XIII, Number 2

Niš, (2026)

Published by

Faculty of Philosophy

University of Niš

Niš, Ćirila i Metodija 2

Publisher

Vladimir Ž. Jovanović, full profesor, Dean

Proofreading

Marija Šapić

Journal cover

Darko Jovanović

Page break

Darko Jovanović

Format

16 x 25 cm

Print

TRI O, Arandelovac

Print run

20

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој
Филозофског факултета Универзитета у Нишу

Година XIII, број 2
Ниш, (2026)

Издавач

Филозофски факултет
Универзитета у Нишу
Ниш, Тирила и Методија 2

За издавача

Проф. др Владимир Ж. Јовановић, декан

Лектура / коректура

Марија Шапић

Корице

Дарко Јовановић

Прелом

Дарко Јовановић

Формат

16 x 25 cm

Штампа

ТРИ О, Аранђеловац

Тираж

20 примерака

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze
ISSN 2406 - 1190

Издавачки центар
Филозофског факултета
Универзитета у Нишу

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3+94

БАЛКАНСКЕ синтезе : часопис за друштвена питања,
културу и регионални развој = Balkan syntheses : journal
for social issues, culture and regional development / главни и
одговорни уредник Љубиша Митровић. - Год. 1, бр. 1 (2014)- . -
Ниш : Филозофски факултет Универзитета у Нишу,
2014- (Аранђеловац : ТРИ О). - 24 cm

Полугодишње.

ISSN 2406-1190 = Балканске синтезе

COBISS.SR-ID 210639116